

Περιβαλλοντική συμπεριφορά και αειφορία: Αναζητώντας μεθόδους για τη βελτίωση των περιβαλλοντικών επιδόσεων της καθημερινής πρακτικής

Ευριπίδης Παπαδημητρίου*

Περίληψη

Στα πλαίσια της κοινωνικοπολιτικής συζήτησης για το περιβάλλον έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με το περιεχόμενο της έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης, καθώς και προτάσεις που αφορούν στη στρατηγική για την εγκαθίδρυση του συγκεκριμένου μοντέλου. Κοινό τόπο για τις διάφορες απόψεις αποτελεί το ότι η αειφόρος ανάπτυξη προϋποθέτει μεταβολές στην καθημερινή πρακτική των ατόμων και αλλαγή του σύγχρονου τρόπου ζωής. Οι μεταβολές αυτές με τη σειρά τους προϋποθέτουν την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής συνείδησης, δηλαδή την καλλιέργεια θετικών περιβαλλοντικών τάσεων οι οποίες θα συνοδεύονται και από ανάλογες συμπεριφορές. Η εργασία αναφέρεται στο πρόβλημα της ασυνέπειας μεταξύ των περιβαλλοντικών στάσεων και της συμπεριφοράς. Η ανάλυση και ερμηνεία των στοιχείων που δίνει η σύγχρονη περιβαλλοντική έρευνα καθώς και ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις που παρουσιάζονται εδώ φωτίζουν τα διάφορα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς, αναδεικνύουν ερωτήματα αναφορικά με τη σχέση της προς τις άλλες διαστάσεις της περιβαλλοντικής συνείδησης και φιλοδοξούν να συμβάλλουν στη διαμόρφωση προτάσεων για τη βελτίωση της περιβαλλοντικής επίδοσης της καθημερινής πρακτικής των ατόμων.

* Ο Ευριπίδης Παπαδημητρίου είναι λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Εισαγωγή

Η ιδέα της αειφόρου ανάπτυξης προβάλλει –ιδιαίτερα μετά την περίφημη έκθεση της επιτροπής Brundtland, καθώς και μετά την Παγκόσμια Διάσκεψη του ΟΗΕ για το Περιβάλλον στο Ρίο το 1992– ως η απάντηση της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας στην παγκόσμια οικολογική κρίση. Η συγκεκριμένη έννοια περιέχει μία κοινωνική-πολιτιστική, μία οικονομική και την οικολογική διάσταση και αναφέρεται σε ένα μοντέλο το οποίο επιτρέπει την ικανοποίηση των αναγκών των σημερινών γενεών χωρίς να θέτει σε κίνδυνο την αντίστοιχη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών (βλ. Hupcecke, 2000· Brand, 1997). Σήμερα το ζητούμενο είναι η εκπόνηση στρατηγικών και ο εντοπισμός μέσων που θα προωθούν το συγκεκριμένο μοντέλο ανάπτυξης. Γύρω απ' αυτό υφίσταται όμως ακόμη ασάφεια, καθώς υπάρχουν πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους ερμηνείες και απόψεις. Ωστόσο, είναι γενικότερα παραδεκτό ότι η περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση και η ανάπτυξη της περιβαλλοντικής συνείδησης όλων των κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων αποτελούν σημαντικά βήματα στο δρόμο προς την αειφορία.

Εδώ και αρκετά χρόνια εξελίσσεται μία διεπιστημονική προσπάθεια η οποία, μεταξύ άλλων, εστιάζει στο ζήτημα της επιλογής των κατάλληλων ερευνητικών μεθόδων για την παραγωγή γνώσης, η οποία θα φωτίσει τις ρίζες της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς και θα αναδείξει τις δυνατότητες που υφίστανται ώστε αυτή σταδιακά να μεταβληθεί¹.

Οι παιδαγωγοί, μέσω των προγραμμάτων² τους, στοχεύουν στην ανάπτυξη της περιβαλλοντικής συνείδησης, στο χώρο της περιβαλλοντικής κοινωνιολογίας –η οποία αναπτύσσεται διαρκώς κατά τις τελευταίες δεκαετίες– εξετάζεται ο βαθμός και η ταχύτητα μεταβολής της περιβαλλοντικής συνείδησης διαφόρων κοινωνικών ομάδων και η επίδραση της μεταβολής αυτής στη συλλογική συμπεριφορά, η ψυχολογία δημιουργεί μοντέλα ανάλυσης των στάσεων και της συμπεριφοράς, οι οικονομολόγοι, οι οποίοι αναζητούν οικονομικού χαρακτήρα κίνητρα για την αλλαγή της συμπεριφοράς των ατόμων, αποδίδουν στον παράγοντα περιβαλλοντική συνείδηση επίσης στρατηγική σημασία και βέβαια δεν είναι τυχαίο ότι και το μάρκετινγκ δείχνει ιδιαίτερα έντονο ενδιαφέρον για το ζήτημα αυτό. Παράλληλα, οι οργανώσεις του οικολογικού κινήματος επιδιώκουν με τη δράση τους να ευαισθητοποιήσουν τους πολίτες, καθώς αντιλαμβάνονται ότι αυτό είναι καθορι-

στικής σημασίας ζήτημα για την επίτευξη των στόχων τους, ενώ και ο πολιτικός λόγος χρησιμοποιεί τη συγκεκριμένη έννοια ως προϋπόθεση για τη στήριξη συγκεκριμένων πολιτικών μέτρων και προγραμμάτων. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι πίσω από κάθε προσέγγιση βρίσκονται διαφορετικά κίνητρα και στόχοι, είναι προφανές ότι η έννοια της περιβαλλοντικής συνείδησης κατέχει πλέον κεντρική θέση στην κοινωνικοπολιτική συζήτηση για το περιβάλλον.

Το άρθρο αυτό εστιάζει στο ζήτημα της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Ειδικότερα, επιχειρεί να συνδέσει επιμέρους στοιχεία από την εξελισσόμενη θεωρητική συζήτηση με συμπεράσματα διαφόρων ερευνών για την περιβαλλοντική συμπεριφορά, προκειμένου –από τη μία– να αναδειχθούν οι δυσκολίες που παρουσιάζει η μελέτη (και φυσικά και η μεταβολή) της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς και –από την άλλη– να εντοπιστούν τα στοιχεία εκείνα που, κατά τη γνώμη μας, θα μπορούσαν πρακτικά να αξιοποιηθούν και για τις ανάγκες της εκπόνησης προγραμμάτων που θα στοχεύουν στη βελτίωση των περιβαλλοντικών επιδόσεων της καθημερινής πρακτικής των ατόμων.

Η πρώτη ενότητα αναφέρεται στην έννοια της περιβαλλοντικής συνείδησης και στις διαστάσεις της σύμφωνα –κυρίως– με την ανάλυση των Maloney και Ward. Στις ενότητες 2, 3 και 4 παρουσιάζονται συνοπτικά τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες αποτελούν διαφορετικές ερμηνείες για την περιβαλλοντική συμπεριφορά. Οι προσεγγίσεις αυτές εξετάζονται τόσο όσον αφορά στα ερωτήματα τα οποία αφήνουν –η κάθε μια ξεχωριστά– λιγότερο ή περισσότερο αναπάντητα, αλλά και όσον αφορά στο βαθμό κατά τον οποίο συμβάλλουν ώστε να φωτιστούν επιμέρους πτυχές της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Στην πέμπτη ενότητα παρουσιάζονται και σχολιάζονται διάφορα ευρήματα από εμπειρικές μελέτες που αφορούν στο ζήτημα της περιβαλλοντικής συνείδησης και της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Επίσης διατυπώνονται ορισμένα ερωτήματα που, κατά την άποψή μας, αναδεικνύει η ερμηνεία των εμπειρικών ευρημάτων. Η τελευταία ενότητα περιλαμβάνει τις απόψεις μας σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να προσεγγίζεται το ζήτημα της μεταβολής της συμπεριφοράς των ατόμων, λαμβάνοντας υπόψη την ποικιλία των ατομικών κινήτρων, επιθυμιών και τρόπων ζωής, διάφορες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους και βέβαια τα δεδομένα που προκύπτουν από τις σχετικές έρευνες. Σε γενικές γραμμές κρίνεται αναγκαία η εκπόνηση *διαφοροποιημένων* προγραμμάτων

και η λήψη ανάλογων μέτρων με στόχο να ωθούνται τα άτομα σε μια φιλικότερη προς το περιβάλλον συμπεριφορά ανεξαρτήτως του επιπέδου γνώσης και του βαθμού ευαισθητοποίησής τους ως προς το περιβαλλοντικό ζήτημα.

1. Η έννοια της περιβαλλοντικής συνείδησης

Η επιστημονική έρευνα στο χώρο της περιβαλλοντικής συνείδησης έχει ξεκινήσει από τη δεκαετία του '70 στις ΗΠΑ, όπου κυρίως ψυχολόγοι έστρεψαν το ενδιαφέρον τους και σε περιβαλλοντικά ζητήματα. Για αρκετά χρόνια επικεντρώθηκαν οι προσπάθειες στην αναζήτηση εργαλείων, που θα επέτρεπαν την παραγωγή γνώσης γύρω από το μόρφωμα «περιβαλλοντική συνείδηση». Δύο ψυχολόγοι, οι Maloney και Ward (1973), προχώρησαν στις αρχές της δεκαετίας του '70 σε μία ανάλυση της έννοιας και διέκριναν τρεις διαστάσεις της: Την περιβαλλοντική γνώση, την περιβαλλοντική στάση και την περιβαλλοντική συμπεριφορά.

– Με τον όρο περιβαλλοντική γνώση (knowledge), εννοούν σε γενικές γραμμές το βαθμό πληροφόρησης και το επίπεδο της γνώσης που διαθέτει το άτομο σε σχέση με το περιβάλλον, τα προβλήματά του καθώς και γύρω από τις εξελίξεις σε διάφορα πεδία του περιβαλλοντικού ζητήματος. Μία ευρέως διαδεδομένη αντίληψη είναι ότι η υποκειμενική εκτίμηση της αξίας του φυσικού περιβάλλοντος εξαρτάται άμεσα από τη γνώση που το άτομο διαθέτει, δηλαδή ότι ο καθένας από μάς είναι διατεθειμένος να προστατεύσει μόνο κάτι το οποίο γνωρίζει καλά. Ο Rost (1992) παρατηρεί σχετικά ότι για τη συμπεριφορά έχει μικρότερη σημασία ο όγκος της γνώσης που διαθέτει το άτομο. Σημαντικότερο είναι το είδος της γνώσης, ο τρόπος με τον οποίο και οι συνθήκες στις οποίες αυτή αποκτιέται. Στη βάση του ίδιου σκεπτικού εξηγεί ο Mohr (1989) ότι η απόκτηση της περιβαλλοντικής γνώσης θα πρέπει να συνοδεύεται από την ανάπτυξη της ικανότητας να αξιοποιείται αυτή στην καθημερινή πρακτική προκειμένου το άτομο να βελτιώνει τις συνθήκες και το επίπεδο διαβίωσής του. Με άλλα λόγια, η γνώση αποκτά ιδιαίτερη πρακτική αξία, όταν συνοδεύεται από την ανάπτυξη μιας κριτικής αντίληψης αναφορικά με τη σχέση μεταξύ φυσικού περιβάλλοντος και κοινωνικής ζωής. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η δράση των οργανώσεων του οικολογικού κινήματος έχει σαφώς σε πολλές περιπτώσεις αναδείξει

την αξία της γνώσης, όταν αυτή μεταφράζεται με οποιοδήποτε τρόπο σε καθημερινή πρακτική.

- Με τον όρο περιβαλλοντικές στάσεις (attitudes) εννοούμε τις απόψεις, τα συναισθήματα όπως φόβο, ανησυχία, αγανάκτηση, καθώς και τις αξίες που υιοθετούνται από το άτομο στην καθημερινή του ζωή. Τα συναισθήματα προκαλούνται στην προκειμένη περίπτωση από τη συνειδητοποίηση της καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος και μπορούν να έχουν σημαντική επίδραση στη συμπεριφορά. Πράγματι, σε πολλές περιπτώσεις στο παρελθόν έχει διαφανεί η τάση των ατόμων να εκδηλώνουν μια διαφορετική περιβαλλοντική συμπεριφορά μετά από γεγονότα μεγάλων οικολογικών καταστροφών (π.χ. Τσέρνομπιλ). Το γεγονός αυτό έχει «αξιοποιηθεί» συχνά στα πλαίσια προγραμμάτων για την προστασία του περιβάλλοντος τα οποία στηρίζονται στην προβολή και διάχυση «καταστροφικών» για την ανθρωπότητα σεναρίων. Μελέτες στις οποίες εξετάζεται η επίδραση του «φόβου» στη συμπεριφορά έχουν ωστόσο δείξει ότι η εργαλειοποίηση της «καταστροφολογίας» για τις ανάγκες της διαπαιδαγώγησης των ατόμων οδηγούν συχνά στην ανάπτυξη μηχανισμών άμυνας και λιγότερο στην μεταβολή της συμπεριφοράς (σχετικά Degenhardt, 2002). Η μεταβολή της συμπεριφοράς υπό την επίδραση της ανησυχίας ή και του φόβου εξαρτάται περισσότερο από τα χαρακτηριστικά τα οποία τα άτομα αποδίδουν στην «απειλή», π.χ. εάν απειλείται η υγεία, το βιοτικό επίπεδο, καθώς επίσης και από το πόσο κοντά -γεωγραφικά- βρίσκεται η συγκεκριμένη απειλή. Σχετικά με το τελευταίο έχει ενδιαφέρον η διαπίστωση των Karger και Wiedemann (1994) ότι περιβαλλοντικά προβλήματα που βρίσκονται «μπροστά στην πόρτα» των ατόμων, υποτιμώνται ευκολότερα σε σχέση με προβλήματα παγκόσμιου χαρακτήρα, τα οποία εκλαμβάνονται από τα άτομα ως αόρατη απειλή με μη προβλέψιμες συνέπειες³. Οι αξίες τέλος δομούν τις στάσεις και τον τρόπο κατά τον οποίο το άτομο ερμηνεύει αυτά που παρατηρεί γύρω του, αποτελούν κριτήρια με τη βοήθεια των οποίων αξιολογεί πράγματα, πρόσωπα αλλά και την ίδια του τη συμπεριφορά, και γενικότερα λειτουργούν κατά κάποιο τρόπο ως φίλτρα κατά την επεξεργασία των πληροφοριών που λαμβάνονται. Ένα παράδειγμα για τη σημασία που μπορούν να έχουν συγκεκριμένες αξίες για την περιβαλλοντική στάση (και υπό προϋποθέσεις για τη συμπεριφορά) έχουν δώσει από τη δεκαετία του '70 οι Dunlap και Van Liere⁴. Οι δύο ψυχολόγοι δημιούργησαν το «New Ecological Paradigm», μία κλίμακα, την οποία χρησιμοποίησαν για να δώσουν μία ερμηνεία σχετι-

κά με το πώς αντιλαμβάνονται τα άτομα τον κόσμο γύρω τους και τη σχέση τους με το φυσικό περιβάλλον. Η μελέτη τους καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το «Dominant Social Paradigm», η κυρίαρχη δηλαδή αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η φύση αποτελεί πηγή από την οποία ο άνθρωπος αντλεί πόρους προκειμένου να επιτυγχάνει οικονομική ανάπτυξη και τεχνολογική εξέλιξη, αντικαθίσταται σταδιακά από την αντίληψη ότι η ευημερία των ανθρώπων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας και την αρμονική σχέση μεταξύ ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος («New Ecological Paradigm»). Παρ' όλο που η μελέτη της επίδρασης των αξιών στις στάσεις και στη συμπεριφορά είναι –κατά γενική παραδοχή– εξαιρετικά δύσκολη, έχει έκτοτε σε αρκετές έρευνες επιχειρηθεί να αναδειχθεί η σχέση μεταξύ της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς και του συστήματος αξιών των ατόμων⁵.

– Με τον όρο περιβαλλοντική συμπεριφορά εννοούν οι Maloney και Ward το πόσο «φιλικά προς το περιβάλλον» συμπεριφέρεται το άτομο στην καθημερινή του ζωή. Να σημειωθεί εδώ ότι είναι σκόπιμο να γίνεται η διάκριση μεταξύ της πραγματικής συμπεριφοράς και της «πρόθεσης» (verbal commitment) για συγκεκριμένη συμπεριφορά. Στα πλαίσια ερευνών, η δήλωση της πρόθεσης, από την πλευρά του ερωτώμενου, να υιοθετήσει μελλοντικά μια διαφορετική συμπεριφορά ή η δήλωσή του ότι ακολουθεί ένα συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς, προφανώς δεν επαρκεί, ώστε να μας δώσει μια σαφή εικόνα για την καθημερινή πρακτική των ατόμων. Κι αυτό, επειδή έχει αποδειχθεί ότι συχνά υπάρχει μια διάσταση μεταξύ αυτού που δηλώνει ότι κάνει κάποιος, όταν ερωτάται άμεσα, και της πραγματικής του συμπεριφοράς. Στις διάφορες έρευνες, είναι γεγονός, ότι για διάφορους λόγους εξετάζεται κυρίως η πρόθεση για συμπεριφορά, κάτι που σαφώς αφήνει κάποιο κενό στη γνώση μας για το ζήτημα⁶. Όσον αφορά πάντως στο συγκεκριμένο ζήτημα, οι Ajzen και Fishbein (1980) στη θεωρία τους για τις στάσεις και τη συμπεριφορά εξηγούν ότι η πρόθεση για συμπεριφορά εξαρτάται κυρίως από δύο παράμετρους: 1) τη στάση προς την ενδεχόμενη συμπεριφορά: Αναφέρονται εδώ στην εκτίμηση του ατόμου σχετικά με το είδος των συνεπειών (θετικές ή αρνητικές) που θα προέκυπταν για το ίδιο από τη συμπεριφορά του και 2) την εκτίμηση του ατόμου σχετικά με το πώς αντιλαμβάνονται οι άλλοι τη συμπεριφορά του. Η πρώτη αποτελεί μία υποκειμενική παράμετρο ενώ στη δεύτερη αντικατοπτρίζεται η σημασία της (πιθανής) επιρροής που ασκεί ο κοι-

νωνικός περίγυρος, και ο βαθμός κατά τον οποίο σε μία συγκεκριμένη περίπτωση το άτομο επιθυμεί να συμμορφωθεί με τους υπόλοιπους.

Ακολουθώντας την ανάλυση των Maloney και Ward σχετικά με την έννοια της περιβαλλοντικής συνείδησης, θα μπορούσε θεωρητικά κανείς να υποθέσει ότι όσο περισσότερο ανεπτυγμένη είναι η περιβαλλοντική συνείδηση ενός ατόμου, τόσο περισσότερο φιλική προς το περιβάλλον θα πρέπει να είναι και η συμπεριφορά του. Με άλλα λόγια μπορεί να περιμένει κανείς ότι, η γνώση που αποκτάται γύρω από τα περιβαλλοντικά ζητήματα θα οδηγεί στη διαμόρφωση θετικών περιβαλλοντικών στάσεων και αυτό με τη σειρά του θα αντικατοπτρίζεται στη συμπεριφορά των ατόμων. Το συγκεκριμένο σκεπτικό έχει αποτελέσει γνώμονα για την οριοθέτηση του αντικειμένου διαφόρων ερευνών και τη διατύπωση σχετικών υποθέσεων. Ως μεταβλητές χρησιμοποιούνται κυρίως η ηλικία, το φύλο, ο τόπος διαμονής, η οικονομική κατάσταση, το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων κ.λπ.

Πόσο όμως πραγματική είναι η εικόνα που μπορούμε να αποκομίσουμε ακολουθώντας στενά το παραπάνω σκεπτικό; Ή, διαφορετικά, πόσο μας επιτρέπει να ερμηνεύσουμε και εκείνες τις περιπτώσεις όπου παρατηρείται μια «ασυνέπεια» μεταξύ των συγκεκριμένων παραμέτρων; Εννοούμε μ' αυτό ότι πολλά άτομα από εκείνα που διαθέτουν γνώση, αλλά και έχουν μια θετική περιβαλλοντική στάση, δεν ακολουθούν πάντοτε μια φιλική προς το περιβάλλον συμπεριφορά, γεγονός που καθιστά δύσκολη την πρόβλεψη σχετικά με το ενδεχόμενο μια συγκεκριμένη (π.χ. θετική) στάση να οδηγήσει σε αντίστοιχη συμπεριφορά.

Είναι προφανές ότι υπάρχει μία σειρά από λόγους για τους οποίους η έννοια της περιβαλλοντικής συνείδησης δεν μπορεί να έχει έναν συγκεκριμένο ορισμό και αυτό εξηγεί και τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους αυτή χρησιμοποιείται στα πλαίσια σχετικών μελετών. Σε οποιαδήποτε περίπτωση η ασυνέπεια μεταξύ των παραμέτρων της στάσης, της πρόθεσης για συμπεριφορά και της πραγματικής συμπεριφοράς αποτελεί για τη σχετική συζήτηση κεντρικό ζήτημα, στο οποίο μάλλον δύσκολα θα μπορούσε να δοθεί μια μονοδιάστατη απάντηση.

2. Rational choice: Ορθολογισμός και ωφελιμιστική λογική

Η συγκεκριμένη προσέγγιση ερμηνεύει την περιβαλλοντική συμπεριφορά ως αποτέλεσμα της ανάλυσης κόστους-οφέλους στην οποία επιδίδονται τα άτομα σε όλα τα επίπεδα της καθημερινής τους ζωής. Το άτομο λειτουργεί ως *homo economicus* με την έννοια ότι, πριν αποφασίσει πώς να συμπεριφερθεί, εξετάζει τη σχέση μεταξύ του κόστους της συμπεριφοράς του και του πιθανού οφέλους που θα μπορούσε να αποκομίσει από αυτή. «Υπό αυτή την οπτική ορθολογική» θεωρείται μια συμπεριφορά, όταν τα οφέλη που προκύπτουν από αυτήν είναι μεγαλύτερα από το κόστος της, όπου βέβαια ιδιαίτερη σημασία αποκτά για το αποτέλεσμα αυτής της στάθμισης το πώς το κάθε άτομο ξεχωριστά προσδιορίζει το «κόστος» και το «όφελος». Ενωούμε εδώ ότι, σε μία υποθετική περίπτωση όπου υφίστανται επακριβώς οι ίδιες συνθήκες για δύο διαφορετικά άτομα, είναι πολύ πιθανό τελικά ο καθένας από τους δύο να καταλήξει σε ένα διαφορετικό αποτέλεσμα στην ανάλυσή του και –ως εκ τούτου– να ακολουθήσει μία εντελώς διαφορετική συμπεριφορά από αυτήν του άλλου.

Το να αποδίδεται βέβαια στο μέσο πολίτη αυτού του βαθμού ο ορθολογισμός φαίνεται εκ πρώτης όψεως να είναι παράδοξο, αρκεί να σκεφτεί κανείς ότι πολλές καθημερινές πρακτικές κάθε άλλο παρά ορθολογικές δείχνουν να είναι. Π.χ. όταν κάποιος γνωρίζει για το φαινόμενο του θερμοκηπίου –γεγονός το οποίο μπορεί μάλιστα να του προκαλεί και ανησυχία– και παρ' όλ' αυτά δεν προσπαθεί π.χ. να περιορίσει την κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας στην καθημερινή του ζωή.

Η συγκεκριμένη προσέγγιση θεωρεί λοιπόν, ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν υπάρχει τίποτα το παράδοξο και «μη ορθολογικό». Το άτομο απλά επιδιώκει συνειδητά και με μεγάλη συνέπεια την ικανοποίηση των προσωπικών του επιθυμιών και αναγκών. Για τον κάθε καταναλωτή συμφέρει να αγοράζει π.χ. συγκεκριμένα αγαθά, επειδή είναι φθηνότερα παρά εκείνα που προέρχονται από βιολογικές καλλιέργειες και είναι αρκετά ακριβότερα. Το άτομο συμπεριφέρεται λοιπόν συνετά και ορθολογικά, επιλέγοντας κάθε φορά την οικονομικότερη γι' αυτό δηλαδή την περισσότερο συμφέρουσα περίπτωση. Κατά συνέπεια το πρόβλημα της μη φιλικής προς το περιβάλλον συμπεριφοράς δημιουργείται από το κοινωνικό-οικονομικό και το θεσμικό πλαίσιο καθώς και α-

πό τα διάφορα δεδομένα και προϋποθέσεις που υφίστανται σ' αυτά (de Haan και Kuckartz, 1996, σελ. 219). Κατά συνέπεια θα πρέπει να δημιουργηθούν εκείνες οι προϋποθέσεις, ώστε και το άτομο να οδηγηθεί από μόνο του, ακολουθώντας δηλαδή τη δική του ανάλυση κόστους-οφέλους, «αυτομάτως» σε οικολογικά ορθές συμπεριφορές.

Το πρόβλημα όμως στη συγκεκριμένη ερμηνεία είναι ότι πολλές συμπεριφορές δεν μπορούν να ερμηνευτούν ως απόρροια της στάθμισης αυστηρά οικονομικών παραμέτρων. Π.χ. η αγορά αυτοκινήτων με μεγάλο κυβισμό (και υψηλή βέβαια κατανάλωση καυσίμων) έχει ένα υψηλό οικονομικό κόστος. Δεδομένων των συνθηκών που επικρατούν στο ελληνικό οδικό δίκτυο οι οποίες δεν επιτρέπουν την κίνηση σε υψηλές ταχύτητες ή των συνθηκών που επικρατούν στις μεγαλουπόλεις (μποτιλιάρισμα, έλλειψη χώρων στάθμευσης κ.λπ.) το οικονομικό κόστος αυτής της επιλογής δείχνει να είναι δυσανάλογα υψηλό προς τα οφέλη που προσφέρει στο άτομο. Παρ' όλ' αυτά σημαντικός αριθμός ατόμων έχει την επιθυμία να αποκτήσει αυτοκίνητο με μεγάλο κυβισμό (συχνά μάλιστα ακόμη και αν αυτό βρίσκεται στα όρια των οικονομικών του δυνατοτήτων). Προφανώς λοιπόν το κόστος δε θα πρέπει να το εννοούμε πάντοτε ως καθαρά οικονομικό, αλλά είναι σκόπιμο να χρησιμοποιείται ως όρος με μια ευρύτερη έννοια. Κόστος σημαίνει χρήμα, μπορεί όμως να σημαίνει και λιγότερη άνεση, λιγότερη ευκολία, μεταβολή παγιωμένων τρόπων συμπεριφοράς κ.λπ. Και αντίστοιχα, το όφελος δεν προσδιορίζεται μόνο με αμιγώς οικονομικά κριτήρια, αλλά μπορεί να παίρνει τη μορφή οποιουδήποτε παράγοντα συμβάλλει στην προσωπική ικανοποίηση ή και στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης του κάθε ατόμου. Υπάρχουν δηλαδή πέρα από τις καθαρά οικονομικές παραμέτρους του «κόστους» και άλλες με έντονα υποκειμενικά χαρακτηριστικά.

Η σχετική λοιπόν συζήτηση ουσιαστικά εστιάζει γενικότερα και στο ζήτημα των προτιμήσεων που δείχνουν τα άτομα στην καθημερινή τους ζωή και στην ερμηνεία των συγκεκριμένων επιλογών τους. Αναζητώντας τις σχετικές απαντήσεις διαπιστώνει κανείς τη σημασία συναισθηματικών παραμέτρων, η ύπαρξη των οποίων δεν επιτρέπει την ερμηνεία της συμπεριφοράς με τη βοήθεια των διαστάσεων της περιβαλλοντικής συνείδησης στις οποίες αναφερθήκαμε πιο πάνω. Η επιδίωξη της προσωπικής ικανοποίησης, της ευτυχίας, της ποιότητας ζωής, οι διάφορες επιθυμίες, «ανάγκες» και προσδοκίες συνθέτουν ένα βαθιά υποκειμενικό πλαίσιο στο οποίο βρίσκεται και η απάντηση στο γιατί πολλά άτομα, παρ' όλο που

διαθέτουν μια θετική περιβαλλοντική στάση τελικά δεν «πείθονται», ώστε να υιοθετήσουν μια ανάλογη συμπεριφορά.

Η συγκεκριμένη προσέγγιση οδηγεί βέβαια στο συμπέρασμα ότι στην πράξη είναι δυνατό με παρεμβάσεις να επηρεάζεται η συμπεριφορά του ατόμου προς μια οικολογικότερη κατεύθυνση. Μια σημαντική αύξηση της τιμής της βενζίνης «λόγου χάριν» ή άλλα μέτρα⁸ θα ωθούσαν τους πολίτες στο να επιλέγουν αυτοκίνητα με χαμηλότερη κατανάλωση ή και στο να περιορίσουν τη χρήση του.

Επιπλέον, όπως και στην περίπτωση των προτύπων ζωής (προσέγγιση την οποία θα εξετάσουμε παρακάτω), η ανάλυση και ερμηνεία ηδονιστικών και άλλων ωφελμιστικών κινήτρων αναδεικνύει την ύπαρξη θετικής περιβαλλοντικής συμπεριφοράς σε άτομα με διαφορετική περιβαλλοντική στάση.

Από την άλλη όμως, η αποτελεσματικότητα της συγκεκριμένης ερμηνείας περιορίζεται από το γεγονός ότι είναι εξαιρετικά δύσκολος ο προσδιορισμός των παραμέτρων «υποκειμενικό κόστος» και «υποκειμενικό όφελος». Με άλλα λόγια, όσο λιγότερο σημαντικά είναι τα οικονομικά κίνητρα μιας συμπεριφοράς σε σχέση με άλλα (ψυχολογικά-συναισθηματικά), τόσο λιγότερο μπορεί να μας βοηθήσει το παραπάνω σκεπτικό να ερμηνεύσουμε μια συμπεριφορά και ακόμη δυσκολότερη καθίσταται η παρέμβαση, προκειμένου αυτή να αλλάξει.

3. Πρότυπα ζωής και περιβαλλοντική συμπεριφορά

Ένα κεντρικό ζήτημα στην ανάλυση των τρόπων ζωής αποτελεί η σχέση μεταξύ αυτών και της κοινωνικής δομής. Σύμφωνα με την «κλασική» ανάλυση⁹, υπάρχει μία στενή σχέση των προτύπων ζωής με την κοινωνική θέση, το επάγγελμα, την οικονομική κατάσταση και τη συμπεριφορά των ατόμων. Η προσέγγιση που παρουσιάζεται εδώ ουσιαστικά προχωράει σε μεγαλύτερο ακόμη βάθος τη συγκεκριμένη ανάλυση. Σε γενικές γραμμές λαμβάνει υπόψη ότι στη σύγχρονη κοινωνία υπάρχει έντονο το στοιχείο της διαφοροποίησης και του ατομισμού και ότι υφίσταται πλέον ένα ιδιαίτερα ευρύ φάσμα επιλογών και προτύπων ζωής που το άτομο μπορεί να υιοθετεί (Rink, 2002· Hunecke, 2000).

Κατά τον Michailow (1994), τα πρότυπα ζωής αναπτύσσονται ανεξάρτητα από τις κοινωνικές δομές και συμβάλλουν στην ανά-

δειξη νέων μορφών κοινωνικής ανισότητας. Αυτό δε συνεπάγεται βέβαια ότι το άτομο διαθέτει την απόλυτη ελευθερία, ώστε να επιλέγει οποιονδήποτε τρόπο ζωής θα επιθυμούσε. Σύμφωνα με τον Reusswig (2002, σελ. 158), «τα πρότυπα ζωής αποτελούν προϊόντα ατομικής επιλογής η οποία γίνεται εντός συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου. Ως εκ τούτου, ούτε επιλέγονται απολύτως αυθαίρετα ούτε και απλώς επιβάλλονται από την κοινωνία».

Για τον Lüdtke (1989, 1991), υιοθετώντας το άτομο έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής μπορεί να εξωτερικεύει την προσωπική του ταυτότητα. Η πράξη αυτή αποτελεί δηλαδή μία συμβολική-κοινωνική μορφή της προβολής της ιδιωτικής σφαίρας, του ατομικού και του τρόπου οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. Αυτό επιτρέπει στο άτομο να ταυτίζεται με συγκεκριμένες ομάδες, να κερδίζει αναγνώριση ή ακόμη και σεβασμό αλλά και να διακρίνει τον εαυτό του από ομάδες στις οποίες δεν επιθυμεί να φαίνεται ότι ανήκει. Η έννοια του τρόπου ζωής έχει από καιρό απασχολήσει την κοινωνιολογία, στο χώρο της οποίας, πέρα από τις κλασσικές αναλύσεις για την κοινωνική δομή, υπάρχει μία σειρά από μελέτες οι οποίες εστιάζουν στη σχέση μεταξύ των προτύπων ζωής και της συμπεριφοράς π.χ. της καταναλωτικής συμπεριφοράς, της αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, της χρήσης του αυτοκινήτου και άλλων μεταφορικών μέσων, και γενικά η έννοια αυτή έχει αναδειχθεί σε χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο και για την περιβαλλοντική κοινωνιολογία.

Στην ανάλυση των προτύπων ζωής κεντρική θέση κατέχουν οι προσωπικές αξίες (Zwicky, 2002), οι στάσεις και οι συμπεριφορές, γεγονός που επιτρέπει να γίνεται μία περισσότερο διαφοροποιημένη εξέταση των διαφορετικών μορφών της καθημερινής πρακτικής. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι η συγκεκριμένη ανάλυση χρησιμοποιείται και από το μάρκετινγκ για τον εντοπισμό συγκεκριμένων ομάδων-στόχων στα πλαίσια της έρευνας αγοράς (σχετικά Hölscher, 1998). Κατά μια έννοια, ο όρος «πρότυπο ζωής» αναφέρεται στην αισθητική της καθημερινής πρακτικής, στις «διακρίσεις» (Bourdieu, 2002), οι οποίες εκφράζονται μέσω του ντυσίματος, της καταναλωτικής συμπεριφοράς, του τρόπου με τον οποίο αξιοποιείται ο ελεύθερος χρόνος, της μάρκας και του τύπου του αυτοκινήτου που κατέχει κανείς, του στυλ της επίπλωσης της κατοικίας του και ακόμη και μέσω της σχέσης που μπορεί να έχει το άτομο προς τη φύση (σχετικά Hunecke, 2002, σελ. 75· Schubert, 2000). Μπορούμε έτσι να πούμε ότι το ιδιαίτερο στην ανάλυση των προτύπων ζωής είναι η σύνδεση που επιχειρεί μεταξύ

αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων που προσδιορίζουν την καθημερινή πρακτική των ατόμων και –υπό αυτό το πρίσμα– χρησιμεύει και για την ερμηνεία της κοινωνικοπολιτιστικής σημειολογίας της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς.

Η ευρεία διάχυση διαφορετικών προτύπων ζωής, η οποία ευνοείται ιδιαίτερα από την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, την ανάπτυξη της τεχνολογίας και την αύξηση της παραγωγικότητας, έχει καταστήσει ορισμένα επιμέρους χαρακτηριστικά τους «διαταξικά», με την έννοια ότι υφίστανται συγκεκριμένες μορφές συμπεριφοράς (π.χ. ο τρόπος που αξιοποιείται ο ελεύθερος χρόνος¹⁰, η καταναλωτική συμπεριφορά) οι οποίες είναι δυνατό να ακολουθούνται από άτομα που προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις (Rink, 2002β, σελ. 43) και δεν αποτελούν απαραίτητα ιδιαίτερο προνόμιο κάποιων από αυτές. Έτσι, η συνεχιζόμενη διάχυση και παγίωση συγκεκριμένων προτύπων συμπεριφοράς (π.χ. της καταναλωτικής συμπεριφοράς, φαινόμενο το οποίο ο Rosenbaum, 2002, σελ. 13, περιγράφει ως «εκδημοκρατισμό της κατανάλωσης»), καθιστά τα πρότυπα ανθεκτικά απέναντι σε μεταβολές ακόμη και αν κάποια από αυτά αποδεδειγμένα επιδρούν αρνητικά στο περιβάλλον. Η έρευνα που εστιάζει στο ζήτημα της περιβαλλοντικής επίδοσης των διαφόρων προτύπων ζωής δείχνει ότι τα άτομα, ανεξαρτήτως του τρόπου ζωής τους, των συνηθειών και των προτιμήσεών τους παρουσιάζουν θετική περιβαλλοντική στάση η οποία όμως εκδηλώνεται μόνο υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις.

Αυτό βέβαια σημαίνει ότι δεν μπορούμε να εντοπίσουμε ένα συγκεκριμένο πρότυπο ζωής το οποίο διακρίνεται για τις ιδιαίτερα καλές περιβαλλοντικές του επιδόσεις. Είτε πρόκειται για άτομα που ακολουθούν ορισμένες «παραδοσιακές» αξίες είτε για άτομα που υιοθετούν έναν «εναλλακτικό» τρόπο ζωής ή είναι τεχνοκράτες¹¹, όλοι τους στην καθημερινή τους ζωή είναι μεν δυνατό να λειτουργούν και με φιλικό προς το περιβάλλον τρόπο, (προφανώς σε περιπτώσεις όπου αυτό «ταιριάζει» στο πρότυπο ζωής που έχουν υιοθετήσει), ωστόσο σε πολλές άλλες περιπτώσεις εκδηλώνουν μια –από περιβαλλοντικής άποψης– αρνητική συμπεριφορά. Παραδείγματα; Τον «τεχνοκράτη» που έχει π.χ. στην κατοχή του αυτοκίνητο μεγάλου κυβισμού θα τον δούμε να αναζητά στα ράφια βιολογικά προϊόντα διατροφής ή, όπως παρατηρούν οι De Haan και Kuckartz (1996, σελ. 241-242) τον συνειδητοποιημένο «εναλλακτικό-οικολόγο» ο οποίος με συνέπεια χρησιμοποιεί το ποδήλατο για τις μετακινήσεις του θα τον συναντήσουμε –όχι σπάνια– π.χ. στα Mc Donald's. Επίσης για πολλά άτομα η έκφραση της θετικής περιβαλλοντικής

τους στάσης εξαντλείται στην εξερεύνηση δύσβατων περιοχών με το τετρακίνητο αυτοκίνητο ή και στο να κινούνται μέσα στην πόλη με το mountain bike. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι ο κάθε ένας αντιλαμβάνεται διαφορετικά αυτό που ονομάζεται θετική περιβαλλοντική συμπεριφορά και την εκδηλώνει επιλεκτικά, χωρίς πιθανότητα να αισθάνεται ότι δεν είναι συνεπής. Είναι συνεπής ως προς ένα συγκεκριμένο lifestyle που έχει υιοθετήσει και το οποίο προβάλλει μέσω συμβολικών (και κατά περίπτωση –από περιβαλλοντικής άποψης– θετικών) πράξεων στην καθημερινή του ζωή.

Ως εκ τούτου θα ήταν μάλλον άνευ προοπτικής μια προσπάθεια για εγκαθίδρυση ενός συγκεκριμένου «φιλικού προς το περιβάλλον» τρόπου ζωής, δεδομένου ότι ένα τέτοιο «πρότυπο» (εάν ήταν δυνατό να προωθηθεί) θα υιοθετούνταν μόνο από ένα περιορισμένο αριθμό ατόμων, ενώ πολλά θα τα άφηνε μάλλον αδιάφορα. Οι Prose και Wortmann (1991α και 1991β) υποστηρίζουν ότι ενδείκνυται περισσότερο μια στρατηγική διαφοροποιημένης προσέγγισης συγκεκριμένων ομάδων-στόχων, και παρεμβάσεις οι οποίες θα είναι προσαρμοσμένες στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τις συνήθειες, τις αξίες και τους συμβολισμούς της κάθε μίας από τις ομάδες (βλ. και Stuess, Götz, 2002). Όπως όμως επεσήμαναν από τη δεκαετία του '80 οι Dierkes και Fietkau (1988, σελ. 174 κ.ε.), δε θα πρέπει να παραβλέπεται ο ρόλος πολιτικών και οικονομικών παραγόντων, οι οποίοι είναι δυνατό να ενθαρρύνουν συγκεκριμένες συμπεριφορές. Για τους ίδιους είναι «κοντόφθαλμη» η προσέγγιση η οποία εντοπίζει την ευθύνη στους καταναλωτές και προτείνει παρεμβάσεις με αποκλειστικό στόχο τη μεταβολή της συμπεριφοράς αυτών, χωρίς όμως να λαμβάνει υπόψη τους παραπάνω παράγοντες

Ανεξαρτήτως των παραπάνω, η σχετική συζήτηση οδηγεί σε ερωτήματα που έχουν –εκτός από επιστημονικό– και πολιτικό χαρακτήρα, ενώ ταυτόχρονα εξηγεί και την μέχρι τώρα αδυναμία της ανάλυσης των τρόπων ζωής να οδηγήσει σε συγκεκριμένες προτάσεις. Όσο και αν η κριτική που ασκείται στο πρότυπο ζωής της βιομηχανικής κοινωνίας, στην καθημερινή πρακτική και ειδικότερα στην καταναλωτική συμπεριφορά των ατόμων και των νοικοκυριών θεωρείται γενικά δικαιολογημένη εξαιτίας των συνεπειών που προκαλούνται στο περιβάλλον, τίθενται, από την άλλη, ορισμένα ερωτήματα όπως: Ποιο είναι ένα «βιώσιμο» πρότυπο ζωής και με βάση ποια κριτήρια προσδιορίζεται¹²; Ποιος και με ποιο τρόπο θέτει τους σχετικούς κανόνες και ποιος και με ποια μέσα επιτηρεί την τήρησή τους;

Μπορούμε έτσι να πούμε ότι η συμβολή της ανάλυσης των προτύπων ζωής έγκειται κυρίως, όχι στο ότι επιτρέπει να εντοπίσουμε έναν –από περιβαλλοντικής άποψης– «ιδανικό» τρόπο ζωής, αλλά στο ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί προκειμένου να γίνουν σημαντικά βήματα προς την κατεύθυνση της σταδιακής διεύθυνσης της περιβαλλοντικής παραμέτρου στα υφιστάμενα και ευρέως διαδεδομένα πρότυπα ζωής.

4. Το δίλημμα «ανταγωνισμός ή συνεργασία;»

Η συγκεκριμένη προσέγγιση στηρίζεται στην ανάλυση των ωφελιμιστικών κινήτρων της ατομικής συμπεριφοράς και στον τρόπο με τον οποίο αυτά λειτουργούν, όταν τα άτομα χρησιμοποιούν περιβαλλοντικούς πόρους. Συγκεκριμένα, τα περιβαλλοντικά αγαθά (π.χ. η ατμόσφαιρα) αποτελούν ελεύθερα αγαθά, το οποίο σε γενικές γραμμές σημαίνει ότι όλοι έχουν τη δυνατότητα να τα χρησιμοποιούν χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα αποκλεισμού κανενός. Επιπλέον, σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, είναι δυνατό το άτομο να αποκομίζει ωφέλη από τις ενέργειες άλλων ατόμων χωρίς μάλιστα να υπάρχει η δυνατότητα να του ζητηθεί να καταβάλει κάποιο αντίτιμο γι' αυτά.

Τα μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος, τα οποία μπορεί να λαμβάνουν κάποιες επιχειρήσεις (π.χ. εγκατάσταση αντιρρυπαντικής τεχνολογίας) δημιουργούν κέρδος, το οποίο καρπούνται και άλλοι ανεξαρτήτως της δικής τους συμπεριφοράς. Τέτοιου είδους καταστάσεις παρουσιάζονται πολύ συχνά και στην καθημερινή ζωή δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για εκδήλωση εγωιστικής συμπεριφοράς από την πλευρά ατόμων που αντλούν ωφέλη από τη συμπεριφορά άλλων. Π.χ. ο καπνιστής, ο οποίος εκμεταλλεύεται το γεγονός ότι στην αίθουσα, αν και δεν απαγορεύεται, κάποιοι άλλοι αποφεύγουν να καπνίσουν, βλέπει την ευκαιρία να καπνίσει εκείνος δεδομένου ότι, μια και είναι ο μοναδικός που το κάνει, δε θα ενοχληθούν (ίσως) ιδιαίτερα οι μη καπνιστές.

Ο Olson (1965) στις μελέτες του για την ωφελιμιστική λογική που καθοδηγεί τους συλλογικούς δρώντες υποστηρίζει σε γενικές γραμμές ότι ένα ορθολογικό άτομο, όταν δεν έχει κάποιο ιδιαίτερο κίνητρο να συνεργαστεί με τους άλλους (και αυτό συμβαίνει σε περιπτώσεις όπου για τον ίδιο θα προκύψουν ωφέλη ανεξαρτήτως

της συμβολής του ή μη στην απόκτηση των αγαθών), προτιμά να μείνει αμέτοχο ως «ελεύθερος καβαλάρης» (free rider). Το ζήτημα της συνεργασίας και του ανταγωνισμού εξετάζεται από την κοινωνική ψυχολογία με τη βοήθεια διαφόρων διλημματικών καταστάσεων. Ένα από τα γνωστότερα παραδείγματα είναι το λεγόμενο «δίλημμα του φυλακισμένου» («The prisoner's Dilemma»¹³) στο οποίο υπάρχουν δύο κρατούμενοι που ανακρίνονται από την αστυνομία. Οι επιλογές που έχουν είναι α) να μην ομολογήσει κανείς από τους δύο, με συνέπεια την καταδίκη και των δύο ενός χρόνου φυλάκιση για κάποιο άλλο έγκλημα, β) να ομολογήσουν και οι δύο, με συνέπεια να κριθούν και οι δύο από το δικαστήριο με σχετική αφενός επιείκεια, αλλά αφετέρου με ποινή μεγαλύτερη του ενός έτους και γ) να ομολογήσει ο ένας από τους δύο, κερδίζοντας έτσι την ελευθερία του και οδηγώντας τον δεύτερο σε καταδίκη. Εξαιτίας της έλλειψης εμπιστοσύνης και παρόλο που η συμφερότερη για τους δύο περίπτωση είναι να μην ομολογήσει κανείς, επιλέγουν τελικά και οι δύο την ανταγωνιστική τακτική, δηλαδή έχοντας ο κάθε ένας το φόβο ότι ο άλλος θα ομολογήσει, ομολογούν τελικά και οι δύο. Αυτό τους οδηγεί σε ποινή κατά πολύ μεγαλύτερη από αυτήν που θα μπορούσε να τους είχε επιβληθεί εάν συνεργάζονταν, δηλαδή εάν κανείς τους δεν ομολογούσε.

Παρόμοιες καταστάσεις έχουν μελετηθεί σε συνθήκες πειράματος όπου εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα διαχειρίζονται από κοινού συγκεκριμένους «φυσικούς πόρους». Οι Ernst και Sprada (1993) χρησιμοποίησαν ένα «παιχνίδι» κατά το οποίο ένας αριθμός «παικτών» ψαρεύει σε μία λίμνη προσπαθώντας να αποκομίσει το μεγαλύτερο δυνατό όφελος για το εαυτό του. Η συμπεριφορά που παρατηρήθηκε κατά το πείραμά τους, παρουσιάζει τόσο επαναλαμβανόμενες πρακτικές όσο και οδηγεί σε διαφορετικές εκβάσεις ανάλογα με την τακτική που επιλέγουν οι παίκτες. Συγκεκριμένα παρατηρήθηκε επανειλημμένα πως όλοι οι παίκτες προσπαθούν εξ αρχής να μελετήσουν την αντίδραση και τη συμπεριφορά του «φυσικού πόρου» (π.χ. την ταχύτητα αναπαραγωγής των ψαριών), αλλά και τη συμπεριφορά των «συμπαικτών-ανταγωνιστών» τους. Όταν τα άτομα διαχειρίζονται μόνα τους τη λίμνη, παρουσιάζουν μία ιδιαίτερα συνετή συμπεριφορά. Αντίθετα, σε συνθήκες «από κοινού» διαχείρισης εκδηλώνεται έντονα ανταγωνιστική συμπεριφορά, γεγονός που οδηγεί σε υπέρμετρη εκμετάλλευση της λίμνης και σε «οικολογική καταστροφή»¹⁴. Σε τέτοιες δε περιπτώσεις παρατηρείται το φαινόμενο η ευθύνη να αποδίδεται σχεδόν πάντοτε στη συμπεριφορά των άλλων παικτών¹⁵.

Τα παραπάνω στοιχεία ουσιαστικά επιβεβαιώνουν την επικράτηση μιας ωφελμιστικής λογικής και της τάσης για ανταγωνισμό, σε περιπτώσεις όπου υφίστανται ταυτόχρονα το κίνητρο για μεγιστοποίηση του ατομικού οφέλους και συνθήκες από κοινού διαχείρισης ελεύθερων αγαθών. Η ερευνητική ομάδα του Παντείου Πανεπιστημίου αναφερόμενη στη λογική που διακατέχει το σύγχρονο άνθρωπο, παρατηρεί ότι «ο ανταγωνισμός δεν του αφήνει περιθώρια να αναλογιστεί την επόμενη μέρα αν και όλοι σε σχετική ερώτηση για το «πως φαντάζονται την επόμενη μέρα;» συμφωνούν σχεδόν με βεβαιότητα ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα θα διογκώνονται διαρκώς» (Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2000, σελ. 235). Ανεξάρτητα όμως από αυτό, είναι ιδιαίτερα σημαντικό αυτό που προκύπτει από τη μελέτη των Ernst και Spada, ότι δηλαδή, όταν οι ομάδες επαναλαμβάνουν το παραπάνω παιχνίδι, αρκετές φορές παρουσιάζουν μία διαφορετική συμπεριφορά και δείχνουν να αντιλαμβάνονται ότι ο ανταγωνισμός οδηγεί σε καταστροφικά για όλους αποτελέσματα, σε αντίθεση με τη συνεργασία η οποία –στα πλαίσια πάντοτε του παιχνιδιού– παρέχει τη δυνατότητα ωφέλους διαχρονικά.

Φαίνεται λοιπόν ότι καθοριστικό ρόλο για τη συμπεριφορά έχει τόσο η γνώση γύρω από τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες των φυσικών πόρων όσο και ο βαθμός εμπιστοσύνης προς τους υπόλοιπους «παίκτες». Είναι όμως γεγονός ότι οι συνθήκες που δημιουργούνται για τις ανάγκες ανάλογων πειραμάτων είναι αρκετά διαφορετικές από αυτές που επικρατούν στην κοινωνία, οι οποίες είναι βέβαια κατά πολύ συνθετότερες και οι ομάδες ασύγκριτα μεγαλύτερες. Όπως αφήνει να εννοηθεί και το παράδειγμα του καπνιστή που αναφέρθηκε πιο πάνω, όσο περισσότερο οι συνθήκες που επικρατούν επιτρέπουν να μην γίνεται ιδιαίτερα αισθητή η ατομική συμπεριφορά τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες να εκδηλωθεί εγωιστική συμπεριφορά. Στα πλαίσια πειραμάτων, όπως αυτού των Ernst και Spada στο οποίο αναφερθήκαμε, οι συνέπειες της ατομικής συμπεριφοράς γίνονται άμεσα ορατές. Στα πλαίσια όμως σύνθετων κοινωνικών καταστάσεων αυτό δεν ισχύει πάντοτε και ιδιαίτερα στην περίπτωση των φυσικών πόρων οι συνέπειες της υπερβολικής εκμετάλλευσης εμφανίζονται με την πάροδο πολλών χρόνων ενώ είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποδοθεί η ευθύνη σε συγκεκριμένους παράγοντες (π.χ. σε εταιρίες πόσο μάλλον σε άτομα).

Παρ' όλ' αυτά, η συγκεκριμένη ερμηνεία δείχνει ότι τα άτομα δεν καθοδηγούνται πάντοτε και ανεξαρτήτως των συνθηκών από

εγωιστικές λογικές, αλλά –υπό προϋποθέσεις– παρουσιάζουν την τάση και για συνεργασία. Καθοριστικής σημασίας για την εκδηλούμενη συμπεριφορά είναι η εκτίμηση της πιθανής συμπεριφοράς του άλλου. Πρακτικά σημαίνει αυτό ότι η καλλιέργεια μιας «κοινής συνείδησης», με την οποία θα διασφαλίζεται ότι όλοι συμμετέχουν εξίσου στην προσπάθεια για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων, αποτελεί το κλειδί για τη διάχυση θετικών προτύπων περιβαλλοντικής συμπεριφοράς.

5. Ενδεικτικά ευρήματα από έρευνες για την περιβαλλοντική συμπεριφορά και ερωτήματα που προκύπτουν

Από τη μέχρι εδώ ανάλυσή μας αναδεικνύεται, μεταξύ άλλων, και το εύρος της έννοιας «περιβαλλοντική συνείδηση» και ταυτόχρονα επιτρέπει αυτή να αντιληφθούμε και τις δυσχέρειες που παρουσιάζονται στα πλαίσια ερευνών για την περιβαλλοντική συμπεριφορά. Σχετικά με το τελευταίο αξίζει να σημειωθεί ότι στη συντριπτική πλειοψηφία των ερευνών χρησιμοποιούνται ως μέθοδοι η συνέντευξη ή/και το ερωτηματολόγιο. Παρ' όλο που τέτοιες έρευνες προσφέρουν σημαντικά στοιχεία που αφορούν στις περιβαλλοντικές απόψεις των ατόμων και στις προθέσεις τους για συμπεριφορά, υπάρχει ακόμα σημαντικό έλλειμμα σε έρευνες οι οποίες θα καταγράφουν την πραγματική συμπεριφορά.

Αναφερόμενοι ενδεικτικά σε ορισμένα στοιχεία από σχετικές μελέτες θα εστιάσουμε σε ορισμένα ερωτήματα που προκύπτουν από αυτά. Συγκεκριμένα: Σύμφωνα με το Eurobarometer 58.0 (2002), καταγράφεται τις τελευταίες δεκαετίες μια αύξηση της ευαισθητοποίησης και του ενδιαφέροντος των ατόμων για περιβαλλοντικά ζητήματα και ταυτόχρονα μια αύξηση της γενικότερης ανησυχίας για την κατάσταση του περιβάλλοντος. Ανάλογα είναι και τα ευρήματα που δίνουν άλλες μελέτες, όπως αυτή του Dunlap (1994), την οποία διεξήγαγε σε διάφορες χώρες, ανεπτυγμένες βιομηχανικά όσο και αναπτυσσόμενες. Επίσης, όσον αφορά στην Ελλάδα, σύμφωνα με το Eurobarometer 58.0, οι έλληνες πολίτες δείχνουν να ανησυχούν περισσότερο από όλους τους πολίτες των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την κατάσταση στο περιβάλλον και τις πιθανές συνέπειες για την υγεία και την ποιότητα ζωής τους. Μάλιστα όπως προκύπτει και από την έρευνα

της ομάδας του Παντείου Πανεπιστημίου, οι ερωτώμενοι (το δείγμα αφορά στον γενικό πληθυσμό) προβλέπουν ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα μελλοντικά θα διογκωθούν σε ποσοστό που ξεπερνά το 50% (Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2000, σελ. 183). Σε κάποιο βαθμό εξηγεί το γεγονός αυτό και το αίσθημα φόβου και κινδύνου για τη ζωή που εκφράζουν τα ίδια άτομα σε άλλο σημείο της έρευνας (όπ. παρ., σελ. 208).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και η διαπίστωση ότι το 45% των ευρωπαίων πολιτών εκτιμά ως ανεπανόρθωτες τις βλάβες που προξένησε στο περιβάλλον ο άνθρωπος (Eurobarometer 58.0). Το ίδιο ποσοστό (45%) από αυτούς πιστεύει ότι η λύση μπορεί να δοθεί μόνο, εάν άπαντες αλλάξουν ριζικά τον τρόπο ζωής τους (όπ. παρ.).

Όσον αφορά στο ζήτημα του βαθμού ενημέρωσης των ευρωπαίων πολιτών γύρω από περιβαλλοντικά ζητήματα καταγράφεται τα τελευταία χρόνια μια σημαντική βελτίωση. Επίσης η μεγάλη πλειοψηφία (με αρκετές όμως διαφορές μεταξύ των πολιτών διαφόρων χωρών) δηλώνει π.χ. ότι συγκεντρώνει στην καθημερινή του ζωή χαρτιά προς ανακύκλωση, ότι τους ενδιαφέρει όταν αγοράζουν διάφορα προϊόντα να είναι η συσκευασία τους ανακυκλώσιμη, προσπαθούν να μη σπαταλούν ηλεκτρική ενέργεια στο σπίτι, ή νερό κ.λπ., με άλλα λόγια, τουλάχιστον με βάση τις δηλώσεις των ερωτώμενων, η περιβαλλοντική διάσταση δείχνει να έχει ενσωματωθεί στην καθημερινή δράση των ατόμων, λιγότερο ή περισσότερο. Να σημειωθεί δε εδώ, ότι οι σχετικές έρευνες δείχνουν ότι υφίσταται μια μάλλον χαλαρή σχέση μεταξύ δημογραφικών και κοινωνικοοικονομικών παραμέτρων και περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Παρ' όλο που όσον αφορά π.χ. στο ζήτημα της γνώσης σχετικά με περιβαλλοντικά ζητήματα καταγράφεται συχνά ένα υψηλότερο επίπεδο σε άτομα με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο ή περισσότερες θετικές περιβαλλοντικές απόψεις μεταξύ των γυναικών, η περιβαλλοντική συμπεριφορά δεν δείχνει να συνδέεται στενά με κάποια από αυτές τις παραμέτρους (πρβλ. Empirich et al., 2000· Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2000· de Haan, 1998· de Haan και Kuckartz, 1996· Karger et al., 1993).

Όσο κι αν τα ευρήματα των ερευνών περιγράφουν μια μάλλον θετική εικόνα, διάφορες τάσεις και εξελίξεις οι οποίες καταγράφονται εδώ και αρκετά χρόνια δείχνουν κάτι διαφορετικό¹⁶. Συγκεκριμένα:

- Η ανάγκη των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για μετακινήσεις μεγαλώνει και μαζί της και η ρύπανση που προκαλείται από την αυξανόμενη χρήση του αυτοκινήτου και του αεροπλάνου.
- Η μέση κατά κεφαλήν κατανάλωση καυσίμων παραμένει σταθερή σε υψηλά επίπεδα, παρ' όλο που η σύγχρονη αυτοκινητοβιομηχανία προσφέρει αυτοκίνητα με όλο και χαμηλότερη κατανάλωση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και η διαπίστωση ότι ο μέσος καταναλωτής δείχνει, από τη δεκαετία του '80 μέχρι σήμερα, ιδιαίτερη προτίμηση σε πολυτελέστερα και με μεγαλύτερο κυβισμό αυτοκίνητα. Ό,τι δηλαδή επιτυγχάνεται με τη βοήθεια των καινοτομιών της σύγχρονης τεχνολογίας υπέρ της προστασίας του περιβάλλοντος, αναιρείται σε κάποιο βαθμό από την παραπάνω τάση.
- Ανάλογη είναι και η κατάσταση που παρουσιάζεται σχετικά με την κατανάλωση ενέργειας από τα νοικοκυριά η οποία δεν μειώνεται, παρ' όλο που οι σύγχρονες συσκευές έχουν όλο και χαμηλότερη κατανάλωση. Προφανώς, ο σύγχρονος τρόπος ζωής επιτρέπει αλλά και απαιτεί τη χρήση σύγχρονων αφενός, όλο και περισσότερων αφετέρου συσκευών στην καθημερινή ζωή των νοικοκυριών.

Όπως αναφέραμε σε άλλο σημείο, η ατομική συμπεριφορά δείχνει να έχει πάντοτε μικτά χαρακτηριστικά. Στην πράξη αυτό σημαίνει π.χ. ότι το ίδιο άτομο που συγκεντρώνει χαρτιά προς ανακύκλωση, δε δείχνει μια ανάλογη συμπεριφορά στο ζήτημα της κατανάλωσης ενέργειας στο σπίτι του. Αυτό δεν επιτρέπει να εντοπίσουμε έναν συγκεκριμένο «τύπο» ατόμου που θα μπορούσε με σαφήνεια να χαρακτηρίσουμε ως ευαισθητοποιημένο.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν μελέτες, όπως αυτή των Diekmann και Preisendöfer (1992) σε δύο μεγαλουπόλεις, τη Βέρνη της Ελβετίας και το Μόναχο της Γερμανίας. Με τη βοήθεια ενός μοντέλου μελέτησαν τη συμπεριφορά των ατόμων σε διάφορα πεδία της καθημερινής ζωής, όπως είναι οι μετακινήσεις, η κατανάλωση ενέργειας, η καταναλωτική συμπεριφορά και η διαλογή των οικιακών απορριμμάτων (να σημειωθεί εδώ ότι στις παραπάνω χώρες εφαρμόζεται προ πολλού ένα αρκετά πολύπλοκο σύστημα διαλογής των απορριμμάτων όλων των νοικοκυριών σε διάφορες κατηγορίες, γυαλί, αλουμίνιο, χαρτί, βιολογικά απορρίμματα κ.λπ.). Τα ευρήματά τους τα αντιπαρέβαλαν προς τα στοιχεία που αποκόμισαν από τις συνεντεύξεις με τα άτομα αυτά πιο πριν και

τα οποία έδιναν μια εικόνα σχετικά με τη γνώση τους, τα συναισθήματά τους και την πρόθεση για συμπεριφορά.

Ένα σημαντικό εύρημα είναι η διάσταση αντίφασης (άνω του 80%) μεταξύ αυτών που δήλωναν τα άτομα κατά τη συνέντευξη και στα ερωτηματολόγια, και της καθημερινής πρακτικής τους. Με άλλα λόγια, εκείνοι που δήλωναν ευαισθητοποιημένοι ή ότι η καταστροφή του περιβάλλοντος τους προκαλεί ανησυχία κ.λπ. στη μεγάλη τους πλειοψηφία δεν παρουσίαζαν περισσότερο θετική συμπεριφορά σε σχέση με τους υπόλοιπους.

Επιπλέον, από την ομάδα των ατόμων με θετική περιβαλλοντική στάση:

- Το 74% είχε χρησιμοποιήσει το αεροπλάνο για τις τελευταίες διακοπές του.
- Το 54% είχε στην κατοχή τους αυτοκίνητο και από αυτούς το 40% περίπου το χρησιμοποιούσε για μικρές ή μεγαλύτερες εκδρομές τα σαββατοκύριακα.
- Μόνο το 40% προσπαθούσε συνειδητά να εξοικονομεί ενέργεια στο νοικοκυριό του.

Ταυτόχρονα όμως ήταν ιδιαίτερα υψηλό το ποσοστό εκείνων που συστηματικά συμμετείχαν στα διάφορα προγράμματα ανακύκλωσης, διαλογής απορριμμάτων κ.λπ., ακόμη και των ατόμων τα οποία δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερα θετική περιβαλλοντική στάση.

Οι Diekmann και Preisendörfer, ερμηνεύοντας τα ευρήματα της έρευνάς τους, κάνουν τη διάκριση μεταξύ συμπεριφοράς «χαμηλού κόστους» και «υψηλού κόστους» (low-cost, high-cost). Συγκεκριμένα, εντοπίζουν τομείς, στους οποίους η θετική περιβαλλοντική συμπεριφορά έχει χαμηλό κόστος (π.χ. η διαλογή οικιακών απορριμμάτων) και είναι –θεωρητικά– ευκολότερο και πιθανότερο να εκδηλωθεί από τα άτομα, και τομείς στους οποίους συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο (π.χ. μετακινήσεις, κατανάλωση ενέργειας). Αυτό διαπιστώνεται και στην περίπτωση των ελλήνων πολιτών. Σύμφωνα με το special Eurobarometer 217 (2005), σε ένα ποσοστό της τάξης του 68% οι ερωτώμενοι δηλώνουν ότι συμμετέχουν στην ανακύκλωση και ότι κάνουν διαλογή των οικιακών απορριμμάτων (μέσος όρος για τις 25 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης: 72%). Αντίθετα είναι χαμηλό το ποσοστό (3%) εκείνων οι οποίοι θα ήταν διατεθειμένοι να δεχθούν κάποια οικονομική επιβάρυνση, προκειμένου να προστατευθεί το περιβάλλον (π.χ. περιβαλλοντικούς φόρους, ειδικά περιβαλλοντικά τέλη κ.λπ.) καθώς και εκείνων που δηλώνουν ότι λαμβάνουν υπόψη την περιβαλλοντική πα-

ράμετρο, όταν επιλέγουν π.χ. συστήματα θέρμανσης για την κατοικία τους ή ένα καινούργιο αυτοκίνητο (ποσοστό 18%. Μέσος όρος για τις 25 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης: 24%)

Το πρόβλημα που ανακύπτει εδώ μπορούμε πολύ απλά να το περιγράψουμε με τη βοήθεια δύο υποθετικών παραδειγμάτων: Ας πάρουμε την περίπτωση ενός ατόμου, με καλή οικονομική κατάσταση και υψηλό μορφωτικό επίπεδο, το οποίο, αφού για μέρες συγκεντρώνει επιμελώς ό,τι χαρτί πέφτει στα χέρια του (εφημερίδες, περιοδικά, συσκευασίες κ.λπ.), στη συνέχεια ανεβαίνει στο πολυτελές αυτοκίνητό του των 2000 κ.εκ. προκειμένου να τα μεταφέρει στον κάδο συγκέντρωσης του χαρτιού προς ανακύκλωση που όμως βρίσκεται απλά στο διπλανό τετράγωνο. Αλλά και μια άλλη περίπτωση: Αυτή ενός ατόμου, που ουδέποτε έτυχε ίσως να τον απασχολήσουν περιβαλλοντικά ζητήματα παρ' όλο που διαθέτει ένα καλό μορφωτικό επίπεδο, ζει πλέον από τη σύνταξή του, προσπαθεί να κάνει οικονομία στο πετρέλαιο θέρμανσης, δεν αφήνει άσκοπα αναμμένα τα φώτα του σπιτιού του (για λόγους οικονομίας ίσως), χρησιμοποιεί όσο γίνεται λιγότερο το αυτοκίνητό του και γενικότερα, από μια άποψη, η συμπεριφορά του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα φιλική προς το περιβάλλον.

Ποια είναι τελικά τα πραγματικά κίνητρα για τέτοιας μορφής συμπεριφοράς;

Επιπλέον, πώς μπορούμε επιστημονικά να ταξινομήσουμε και να αξιολογήσουμε τα διάφορα ευρήματα των ερευνών, δεδομένου ότι καταγράφεται μια ποικιλία τύπων συμπεριφοράς με μικτά και συχνά αντιφατικά μεταξύ τους χαρακτηριστικά; Πότε υπερισχύουν ποια κίνητρα και γιατί παρουσιάζεται αυτή η ασυνέπεια και η αντιφατικότητα μεταξύ της στάσης και της συμπεριφοράς; Ποιος μπορεί να χαρακτηρίζεται ως ευαισθητοποιημένος; Τα παραπάνω δύο υποθετικά παραδείγματα συμπεριφοράς δημιουργούν, κατά τη γνώμη μας, και μεθοδολογικά προβλήματα, με την έννοια ότι ο προσδιορισμός «αυστηρών» κριτηρίων για τον εντοπισμό ενός συγκεκριμένου τύπου ατόμου, θα οδηγούσε στην ανάδειξη της περίπτωσης του συνταξιούχου του παραδείγματός μας σε πρότυπο θετικής περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Πόσο χρήσιμα είναι όμως παρόμοια ευρήματα; Και πόσο μπορούν να αποτελούν τη βάση για την εκπόνηση προγραμμάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και γενικότερα «διαπαιδαγώγησης»;

Είναι βέβαιο ότι θα μπορούσαν στα παραπάνω ερωτήματα να προστεθούν αρκετά ακόμη. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι σήμερα όσο ποτέ άλλοτε, δεδομένης της ασφυκτικής πίεσης που α-

σκει η δυναμική της εξέλιξης των περιβαλλοντικών προβλημάτων, έχουμε σαφώς ανάγκη τις σχετικές απαντήσεις, προκειμένου να καταστεί σαφές το πού και με ποιο τρόπο μπορούμε να παρέμβουμε (με διάφορα μέτρα πολιτικής, με προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης κ.λπ.), προκειμένου να αλλάξει η συμπεριφορά «προς το οικολογικότερον».

6. Συμπεράσματα

Η ανάλυση της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς αποτελεί εγχείρημα δύσκολο εξαιτίας κυρίως της πολυμορφίας των υποκειμενικών κινήτρων που τη διαμορφώνουν. Οι τρεις θεωρητικές ερμηνείες που παρουσιάστηκαν πιο πάνω, χωρίς να δίνουν τις απόλυτες απαντήσεις (ίσως η πραγματική τους αξία να έγκειται στο γεγονός ότι αναδεικνύουν νέα ερωτήματα), αποτελούν εξαιρετικά χρήσιμα αναλυτικά εργαλεία τα οποία μπορούν συνδυαστικά να χρησιμοποιούνται για τις ανάγκες μιας διαφοροποιημένης ανάλυσης της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς.

Η ανάγκη να καλλιεργηθεί η περιβαλλοντική συνείδηση (π.χ. μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων και άλλων μέτρων) είναι αυτονόητη και η σημασία της για την αντιμετώπιση των σύγχρονων περιβαλλοντικών προβλημάτων σε κάθε περίπτωση αδιαμφισβήτητη. Είναι όμως επίσης γεγονός ότι η προσπάθεια για την μεταβολή συγκεκριμένων τρόπων ζωής, παγιωμένων συνηθειών ή ακόμη και αξιών στερείται ακόμη και σήμερα αποτελεσματικών «εργαλείων», γι' αυτό και συχνά πολλές προτάσεις καταλήγουν σε μία έκκληση προς το αίσθημα της ευθύνης και την ηθική των ατόμων.

Αυτό ίσως να αποτελεί την εναλλακτική πρόταση στην προφανή αδυναμία της πολιτικής να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που προκαλούνται στο περιβάλλον από την οικονομική ανάπτυξη, την παραγωγή και την κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αδυναμίας αποτελεί το γεγονός ότι οι αρμόδιοι φορείς αδυνατούν μέχρι σήμερα να εφαρμόσουν με συνέπεια την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» (κάτι το οποίο μπορεί να ερμηνευτεί τόσο με τη δυσκολία απόδοσης ευθύνης σε συγκεκριμένα άτομα και παράγοντες όσο και με την αδυναμία επιβολής συγκεκριμένων μέτρων, π.χ. ποινές κ.λπ.). Έτσι μετακυλιούνται «αρμοδιότητες» στην εκπαίδευση, από την οποία προσδοκείται να καλλιεργήσει στα άτομα μία νέα αντίληψη για τη σχέση

τους με το περιβάλλον, να αναδείξει νέες αξίες και να ενισχύσει το πνεύμα της συνεργασίας.

Είναι γεγονός ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να πειστεί κάποιος να συμπεριφερθεί αντίθετα προς τις δικές του επιθυμίες και προσωπικές του επιδιώξεις, γι' αυτό και το κρίσιμο ερώτημα είναι, γιατί οι πολίτες θα πρέπει να ταυτιστούν με το μοντέλο της αειφόρου ανάπτυξης και το πρότυπο ζωής που αυτό εμπεριέχει και με ποιο τρόπο μπορεί να επέλθει αυτή η ταύτιση; Η απάντηση δεν είναι εύκολη. Το συγκεκριμένο μοντέλο προϋποθέτει σαφώς την ύπαρξη πολιτικής βούλησης και συγκεκριμένης στρατηγικής, ένα επίπεδο τεχνολογίας και γνώσης. Πέρα όμως από αυτά, θα πρέπει να τυγχάνει και της αποδοχής των πολιτών, θα πρέπει να «πειθεί» ότι ως μοντέλο ανάπτυξης μπορεί να προσφέρει οφέλη αντίστοιχα με εκείνα που οι πολίτες θα στερηθούν, εγκαταλείποντας παγιωμένες συμπεριφορές, τρόπους ζωής, καταναλωτικά πρότυπα κ.λπ. Το «όραμα» της αειφόρου ανάπτυξης δεν μπορεί να επιβληθεί εκ των άνω, ούτε και κάποια «περιβαλλοντική ηθική». Κάθε πολιτικό-διοικητικό μέτρο είναι άλλωστε μη αποτελεσματικό, όταν δεν υφίσταται η πρόθεση των πολιτών, «των 5 δισεκατομμυρίων που αποφασίζουν» (Luhmann, 1991) να συμμετάσχουν ενεργά στην επίτευξη των στόχων στους οποίους αυτό κατατείνει. Όπως εύστοχα παρατηρούν και οι Meadows και Randers (1992, σελ. 274) «τα οράματα δεν ωφελούν, όταν δεν ωθούν τα άτομα σε ανάλογη συμπεριφορά», και το όραμα της αειφορίας δεν δείχνει να αποτελεί την εξαίρεση. Η συμβατότητα του μοντέλου της αειφόρου ανάπτυξης προς τις βαθιά ριζωμένες επιθυμίες και συνήθειες αποτελεί, με αυτήν την έννοια, βασικό κλειδί για την εγκαθίδρυσή του. Στους κύκλους εκείνους όπου π.χ. η κατοχή αυτοκινήτου με μεγάλο κυβισμό αποτελεί μέσο για την ένταξη σ' αυτούς, η συζήτηση γύρω από τις συνέπειες που προκαλεί στο περιβάλλον η κατανάλωση ενέργειας θα άγγιζε πιθανά λίγους. Ως εκ τούτου, η οικολογική πρόταση μπορεί να έχει προοπτικές επιτυχίας με την προϋπόθεση ότι θα συνδεθεί με επιθυμητούς κοινωνικούς συμβολισμούς, ώστε η φιλική προς το περιβάλλον συμπεριφορά να αποτελέσει μία ιδιαίτερη μορφή «κοινωνικού κεφαλαίου» (Bourdieu, 2001· Brand, 2002).

Ο δρόμος προς την αειφόρο ανάπτυξη και προς «βιώσιμες» περιβαλλοντικές συμπεριφορές διαθέτει –κατά την άποψή μας– δύο ρεύματα. Στο ένα, όπως έδειξαν και οι παραπάνω προσεγγίσεις, μπορεί να κινείται μία γενικότερη στρατηγική για την προστασία του περιβάλλοντος η οποία θα δημιουργεί κίνητρα και

προϋποθέσεις και ακόμη και επικοινωνιακά¹⁷ θα προωθεί το συγκεκριμένο ζήτημα, ώστε σε τελική ανάλυση να επιλέγεται η φιλική προς το περιβάλλον συμπεριφορά, ανεξάρτητα από το επίπεδο της περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης του καθενός. Πέρα λοιπόν από τις όποιες αδυναμίες τους, οι προσεγγίσεις που παρουσιάστηκαν πιο πάνω δίνουν τα ερεθίσματα, ώστε να στραφεί η προσοχή προς ένα «ανενεργό δυναμικό» που υπάρχει στην κοινωνία. Συγκεκριμένα πρόκειται για ένα σύνολο ανθρώπων ελάχιστα ή λιγότερο ευαισθητοποιημένων που όμως, εφόσον λάβουν τα κατάλληλα κίνητρα, μπορούν επίσης να συμβάλλουν με τη συμπεριφορά τους στην προστασία του περιβάλλοντος.

Είναι βέβαια σκόπιμο να τεθεί εδώ και το ερώτημα, κατά πόσο η βελτίωση της περιβαλλοντικής επίδοσης της ατομικής συμπεριφοράς προϋποθέτει και τη βαθιά μεταβολή του σύγχρονου τρόπου ζωής. Κατά την άποψή μας, η κατάλληλη στρατηγική μπορεί να είναι η βελτίωση της περιβαλλοντικής επίδοσης των υφιστάμενων προτύπων ζωής και όχι η προώθηση κάποιων «μοντέλων» τα οποία –πιθανώς– να μην αγγίζουν το συναίσθημα και τη λογική των πολιτών στις σύγχρονες βιομηχανικές χώρες. Όπως άλλωστε παρατηρεί και ο Bogun (1997), είναι δυνατό μικρής κλίμακας μεταβολές στη συμπεριφορά των ατόμων συνοδευόμενες από σημαντικές βελτιώσεις στον τομέα της περιβαλλοντικής αποτελεσματικότητας που είναι δυνατό να επιτυγχάνονται με τη βοήθεια της τεχνολογίας, επίσης να οδηγήσουν σε ουσιαστική μείωση της παραγόμενης ρύπανσης. Η πρόταση της (νεοκλασικής) οικονομικής θεωρίας και η Rational-Choice-προσέγγιση που αναλύσαμε πιο πάνω δίνουν για τη συγκεκριμένη περίπτωση το στίγμα μίας κατηγορίας κινήτρων: Θετική περιβαλλοντική συμπεριφορά μπορεί να εκδηλώνεται, όταν αυτή συμφέρει ή γενικότερα με την προϋπόθεση ότι μέσω αυτής ικανοποιούνται συγκεκριμένες ανάγκες.

Στο άλλο ρεύμα κινείται η στρατηγική η οποία στοχεύει –μέσω και της εκπαίδευσης– στην ανάδειξη νέων αξιών, στην καλλιέργεια μιας κριτικής αντίληψης απέναντι σε παγιωμένες πρακτικές της καθημερινής ζωής και στην κατανόηση της σημασίας της αλλαγής του τρόπου ζωής. Οι παιδαγωγοί, πολλοί από τους οποίους τηρούν μια κριτική στάση απέναντι σε μεθόδους που πιεστικά ωθούν τα άτομα προς την κατεύθυνση μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς (π.χ. η χρήση οικονομικών εργαλείων με τα οποία μπορεί να γίνεται μη οικονομική, –μη συμφέρουσα οικονομικά–, η χρήση των φυσικών πόρων), μπορούν να «αξιοποιήσουν» κάποιους άλλους παράγοντες για την επίτευξη των στόχων τους. Π.χ.

το γεγονός ότι οι πολίτες των βιομηχανικών χωρών είναι δυσαρεστημένοι με διάφορες πτυχές του σύγχρονου τρόπου ζωής μπορεί να τους κάνει ευκολότερα να ταυτιστούν με την ιδέα της αειφόρου ανάπτυξης. Ο καταναλωτισμός συχνά άλλωστε δημιουργεί το ερώτημα στα άτομα κατά πόσο ο ίδιος μπορεί τελικά να συμβάλει στην προσωπική ικανοποίηση και ελευθερία. Το πάντα επίκαιρο «οὐκ ἐν τῷ πολλῷ τὸ εὖ» ή και το περισσότερο σύγχρονο «small is beautiful», σύνθημα το οποίο προβλήθηκε κατά το παρελθόν από το οικολογικό κίνημα, αναδύονται συχνά –είναι βέβαιο– από τα βάθη της συνείδησης όλων μας ως απάντηση στο παραπάνω ερώτημα ενώ και οι ορατές πλέον συνέπειες του σύγχρονου τρόπου ζωής στο περιβάλλον σαφώς εντείνουν ακόμη περισσότερο τη δυσαρέσκεια και την ανησυχία.

Η διαπίστωση, ότι η περιβαλλοντική γνώση και η θετική περιβαλλοντική στάση αποτελούν ικανές αλλά όχι και αναγκαίες συνθήκες για φιλική προς το περιβάλλον συμπεριφορά, προκαλεί αμηχανία. Το γεγονός όμως ότι μπορεί να εκδηλώνεται θετική περιβαλλοντική συμπεριφορά, ακόμη και όταν δεν υπάρχει ιδιαίτερα ανεπτυγμένη περιβαλλοντική συνείδηση, θα πρέπει να αξιοποιηθεί στον αγώνα για την αντιμετώπιση του σύγχρονου περιβαλλοντικού προβλήματος. Οι διάφορες απόψεις και προσεγγίσεις που παρουσιάστηκαν πιο πάνω επιτρέπουν να φωτιστεί ένα σύνολο κινήτρων και προϋποθέσεων που μπορούν σε βάθος χρόνου να ωθήσουν όλο και περισσότερα άτομα στο να αγκαλιάσουν –κατά το παράδειγμα του «κινήματος-Čipko»– το «δέντρο» της αειφόρου ανάπτυξης: συνειδητά ή μη.

Σημειώσεις

1. Ενδεικτικά Becker, Jahn και Stuess, 2000· Yearley, 2005.
2. Βλ. ενδεικτικά στο Schleicher, 1996, αναλύσεις και προτάσεις συγγραφέων από διάφορες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αναφορικά με το ζήτημα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και της προώθησης σχετικών προγραμμάτων για την καλλιέργεια της περιβαλλοντικής συνείδησης. Επίσης Bolso και Michelsen 2002.
3. Πρβλ. Degenhardt, 2002, σελ. 44-45.
4. Dunlap και Van Liere, 1978. Επίσης Stern, Dietz και Guagnano, 1995.
5. Ο Schwartz (1992) στις μελέτες που έκανε σε διάφορες χώρες προχώρησε σε μία τυποποίηση αξιών με «διαπολιτισμικό» χαρακτήρα. Το «New Ecological Paradigm» καθώς και η τυπολογία του Schwartz απετέλεσαν τη

βάση για πολλές άλλες έρευνες στο ζήτημα των περιβαλλοντικών στάσεων και της περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Ενδεικτικά: Karp, 1996· Dunlap et al., 1993· Grob, 1995· Thompson και Barton, 1994· Stern και Dietz, 1994· Stern et al., 1986· Stern et al., 1993· Poortinga et al., 2004.

6. Σε άλλες αναλύσεις γίνεται μία περισσότερο λεπτομερής διάκριση μεταξύ των επιμέρους παραμέτρων της συνείδησης, και συγκεκριμένα: γνώση, συναισθήματα, αξίες, πρόθεση για συμπεριφορά, συμπεριφορά. Ενδεικτικά Hines et al., 1987.

7. Βλ. ενδεικτικά την έρευνα του Thøgersen, 2004.

8. Σχετικά με τις στάσεις των πολιτών απέναντι σε μέτρα που στοχεύουν στον περιορισμό της χρήσης του αυτοκινήτου βλέπε Loukopoulos et al., 2005.

9. Ο Max Weber (1972, 1976, 1978), στη θεωρία του για την κοινωνική στρωμάτωση κάνει τη διάκριση μεταξύ κοινωνικής τάξης και κοινωνικής θέσης (ή κατάστασης). Η τάξη θεμελιώνεται σε αντικειμενικά δεδομένες οικονομικές συνθήκες (σημείο στο οποίο ταυτίζονται οι απόψεις του με εκείνες του Karl Marx) καθώς και σε μια σειρά άλλων παραγόντων, όπως είναι ορισμένα τυπικά προσόντα και δεξιότητες που επιτρέπουν σ' αυτούς που τα διαθέτουν να καταλάβουν καλύτερα αμειβόμενες θέσεις και να έχουν καλύτερες συνθήκες εργασίας. Η κοινωνική θέση καθορίζεται από την κοινωνική εκτίμηση και το γόητρο που αποδίδεται στα άτομα ή σε κοινωνικές ομάδες από τους άλλους. Οι κοινωνικές ομάδες, ανάλογα με την κοινωνική τους θέση παρουσιάζουν στο εσωτερικό τους συγκεκριμένα χαρακτηριστικά π.χ. συμπεριφορές, τρόπο ζωής, τα οποία επιτρέπουν και τη διαφοροποίηση της κάθε μιας από τις υπόλοιπες. Ο Thorstein Veblen (1934) στη θεωρία τη «τάξης τηςσχόλης» δίνει επίσης έμφαση στο κοινωνικό γόητρο το οποίο προκύπτει από τον πλούτο που διαθέτει κανείς και το είδος της απασχόλησής του. Και τα δύο αποδεικνύονται με «σύμβολα» όπως είναι π.χ. η επιδεικτική κατανάλωση (conspicuous consumption), ο ιδιαίτερος τρόπος συμπεριφοράς ή η επιδεικτικήσχόλη (conspicuous leisure). Οι παραπάνω θεωρίες αναφέρονται σε όλα τα θεωρητικά και αναλυτικά στοιχεία που αποτελούν τη βάση για τη μελέτη των τρόπων ζωής

10. Βλ. σχετικά Lüdtke, 1992 και 1995.

11. Η «τυπολογία» κατά τον Richter, 1990, σελ. 13. Βλέπε σχετικά και Kleinhüchelkotten, 2005.

12. Βλ. σχετικά Schubert, 2000 και Degenhardt, 2002.

13. Freedmann et al., 1978, σελ. 505 κ.ε.

14. Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκονται και οι απόψεις της ερευνητικής ομάδας του Παντείου Πανεπιστημίου η οποία ταυτίζει την καταστροφή του περιβάλλοντος με την «έλλειψη πολιτισμού», καθώς αυτή προκαλείται από την «αδιαφορία και τον εγωισμό των πολιτών, την υπερ-εκμετάλλευση της φύσης, τον πόλεμο, την βιομηχανική ανάπτυξη, την καταναλωτική συμπεριφορά, την τεχνοκρατία και την αστυφιλία» (Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2000, σελ. 234).

15. Ανάλογα ευρήματα παρουσιάζει και ο Kuckartz (2000).

16. Τα στοιχεία στο Kuckartz, 1998, σελ. 41 κ.ε.

17. Είναι προφανές ότι στη σύγχρονη κοινωνία η ανάδειξη ή μη ενός σημαντικού οικολογικού προβλήματος εξαρτάται και από την προβολή τους από τα ΜΜΕ. Ο Luhmann (1986) αναφέρεται στο ζήτημα της αντίδρασης των πολιτών σε περιπτώσεις περιβαλλοντικών προβλημάτων και τονίζει ιδιαίτερα το θέμα της «επικοινωνίας» της οικολογικής κρίσης. Παρατηρεί πως είτε πρόκειται για την καταστροφή των δασών, είτε για την τρύπα του Όζοντος, την όξινη βροχή, την εξαφάνιση των ειδών κ.λπ., «όσο αυτά τα προβλήματα δεν αναδεικνύονται και από τα ΜΜΕ δεν μπορεί να υπάρξει ανταπόκριση από τους πολίτες» (1986, σελ. 62 κ.ε.). Σχετικά με το ζήτημα της «επικοινωνίας» του περιβαλλοντικού ζητήματος βλέπε επίσης Grunenberg και Kuckartz, 2003· Schack, 2003· Kuckartz και Schack, 2002· Kuckartz, 1997· Bruhn και Tillmes, 1994· Τσαμπούκου-Σκαναβή, 2004.

18. Το 1973 σε κάποια επαρχία της Ινδίας, οι κάτοικοι μιας κοινότητας κινητοποιήθηκαν προκειμένου να εμποδίσουν ορισμένες μεγάλες επιχειρήσεις να συνεχίσουν να εκμεταλλεύονται τα δάση της περιοχής τους.

Προφανώς, οι κάτοικοι της κοινότητας αυτής δε διέθεταν ειδικότερες περιβαλλοντικές γνώσεις, ούτε κινήθηκαν από κάποια ρομαντική-φυσιολατρική διάθεση. Το κίνητρό τους ήταν η διαπίστωση των συνεπειών από τη συστηματική υλοτομία για την κοινότητά τους: Διάβρωση του εδάφους, πλημμύρες σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις, απειλή να καταποντιστεί ο οικισμός τους.

Το κίνημα έγινε γνωστό ως «Κίνημα-Chirko», που σημαίνει «αγκαλιάζω το δέντρο», επειδή αυτή ήταν η μορφή της δράσης τους. Για μέρες διασκορπίστηκαν στο δάσος και αγκάλιαζαν από ένα δέντρο εμποδίζοντας τις εργασίες. Τελικά πέτυχαν το σκοπό τους. Οι επιχειρήσεις εγκατέλειψαν την περιοχή και το κίνημα-Chirko απετέλεσε παράδειγμα το οποίο μιμήθηκαν και άλλες κοινότητες σε άλλες περιοχές.

Βιβλιογραφία

- Ajzen I., Fishbein M., *Understanding attitudes and predicting social behavior*, Englewood Cliffs, Prentice Holt, New Jersey, 1980.
- Becker E., Jahn T., Stiess I., «Exploring Uncommon Ground. Sustainability and the Social Sciences», στο: Becker E., Jahn T. (eds), *Sustainability and the Social Sciences. A cross-disciplinary approach to integrating environmental considerations into theoretical reorientation*, Zed Books, London, 2000.
- Becker E., Jahn T. (eds), *Sustainability and the Social Sciences. A cross-disciplinary approach to integrating environmental considerations into theoretical reorientation*, Zed Books, London, New York, 2000.
- Bolscho D., Michelsen G. (eds), *Umweltbewusstsein unter dem Leitbild*

- Nachhaltige Entwicklung. Ergebnisse empirischer Untersuchungen und Pädagogische Konsequenzen*, Leske und Budrich, Opladen, 2002.
- Bourdieu P. et al. (eds), *Das Elend der Welt. Zeugnisse und Diagnosen des alltäglichen Leidens an der Gesellschaft*, UVK, Konstanz, 2001.
- Bourdieu P., *Η διάκριση*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2002.
- Brand K.W. (ed.), *Nachhaltige Entwicklung. Eine Herausforderung an die Soziologie*, Leske und Budrich, Opladen, 1997.
- Brand K.W., «Nachhaltig leben! Zur Problematik der Veränderung von Lebensstilen», στο: Rink D. (ed.), *Lebensstile und Nachhaltigkeit. Konzepte, Befunde und Potentiale*, Leske und Budrich, Opladen, 2002, σελ. 183-204.
- Bruhn M., Tilmes J., *Social Marketing. Einsatz des Marketing für nichtkommerzielle Organisationen*, Kohlhammer, Stuttgart, 1994.
- De Haan G., *Wissen-Bewusstsein-Handeln? Umweltbewusstsein und Umwelthandeln bei Kindern und Jugendlichen*, Forschungsgruppe Umweltbildung der Freien Universität Berlin, Verein zur Förderung der Ökologie im Bildungsbereich e.V., Berlin, 1998.
- De Haan G., Kuckartz U., *Umweltbewusstsein. Denken und Handeln in Umweltkrisen*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1996.
- De Haan G., Kuckartz U., *Lebensstil, Wohlbefinden, Umweltbewusstsein: Was beeinflusst das Umweltverhalten?*, Forschungsgruppe Umweltbildung der Freien Universität Berlin, Verein zur Förderung der Ökologie im Bildungsbereich e.V., Berlin, 1996a.
- Degenhardt L., «Nachhaltige Entwicklung und Lebensstile. Rekonstruktion von Einflusssfaktoren für die Ausbildung nachhaltiger Handlungsweisen», στο: Bolscho D., Michelsen G. (eds), *Umweltbewusstsein unter dem Leitbild Nachhaltige Entwicklung. Ergebnisse empirischer Untersuchungen und Pädagogische Konsequenzen*, Leske und Budrich, Opladen, 2002, σελ. 13-45.
- Diekmann A., Preisendörfer P., «Persönliches Umweltverhalten. Diskrepanzen zwischen Anspruch und Wirklichkeit», *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 44, 1992, σελ. 226-251.
- Dierkes M., Fietkau H.J., *Umweltbewusstsein-Umweltverhalten*, Kohlhammer, Mainz, 1988.
- Dunlap R.E., Van Liere K.D., «The "New Environmental Paradigm": A proposed measuring instrument and preliminary results», *Journal of Environmental Education* 9, 1978, σελ. 10-19.
- Dunlap R.E., Van Liere K.D., Gallup A.M., *Health of the planet. A George H. Gallup Memorial Survey. Results of a 1992 international Environmental Opinion Survey of citizens in 24 Nations*, George H. Gallup International Institute, Princeton, New Jersey, 1993.
- Dunlap R.E., «International Attitudes Towards Environment and Development», στο: Bergesen H.O., Parmann G. (eds), *Green Globe Year-*

- book of International Co-operation on Environment and Development*, Oxford University Press, Oxford, 1994, σελ. 115-126.
- Emmrich R., Melzer M., Schneider K., *Zum Umweltverhalten von Studentinnen: Die Anwendung des Berliner Fragebogens in Leipzig*, Forschungsgruppe Umweltbildung der Freien Universität Berlin, Verein zur Förderung der Ökologie im Bildungsbereich e.V., Berlin, 2000.
- Ernst A.M., Spada H., «Bis zum bitteren Ende», στο: Schahn J., Giesinger T. (eds), *Psychologie für den Umweltschutz*, BeltzPVU, Weinheim, 1993, σελ. 17-28.
- Eurobarometer 58.0, *The attitudes of Europeans towards the environment*, The European Opinion Research Grup, December 2002 (διαθέσιμο σε ηλεκτρονική μορφή στο: <http://europa.eu.int>, comm, public_opinion, archives, eb, ebs_180_en.pdf).
- Freedmann J.H., Sears D.O., Carlsmith J.M., *Social Psychology*, Prentice Hall, New York, 1978.
- Grob A., «A structural model of environmental attitudes and behaviour», *Journal of Environmental Psychology* 15, 1995, σελ. 209-220.
- Grunberg H., Kuckartz U., *Umweltbewusstsein im Wandel. Ergebnisse der UBA-Studie Umweltbewusstsein in Deutschland 2002*, Leske und Budrich, Opladen, 2003.
- Hines J., Hungerford H., Tomera A., «Analysis and Synthesis of Research on Responsible Environmental Behavior: A Meta-Analysis», *Journal of Environmental Education* 18 (2), 1987, σελ. 1-8.
- Hölscher B., *Lebensstile durch Werbung? Zur Soziologie der Life-Style-Werbung*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, Opladen, 1998.
- Hunecke M., *Ökologische Verantwortung, Lebensstile und Umweltverhalten*, Asanger Verlag, Heidelberg, Kröning, 2000.
- Hunecke M., «Lebensstile und sozialpsychologische Handlungstheorien: Perspektiven einer theoretischen Integration im Bereich des Umweltbezogenen Handelns», στο: Rink D. (ed.), *Lebensstile und Nachhaltigkeit. Konzepte, Befunde und Potentiale*, Leske und Budrich, Opladen, 2002, σελ. 75-92.
- Karger C.R., Schütz H., Wiedemann P.M., «Zwischen Engagement und Ablehnung: Bewertung von Klimaschutzmassnahmen in der deutschen Bevölkerung», *Zeitschrift für Umweltpolitik und Umweltrecht* 16 (2), 1993, σελ. 201-217.
- Karger C.R., Wiedemann P.M., «Wir sehen nur, was uns betrifft», *Politische Ökologie* 34, 1994, σελ. 16-20.
- Karp D., «Values and their effect on proenvironmental behaviour». *Environment and Behavior* 28, 1996, 1, σελ. 111-133.
- Kleinhüchelkotten S., *Suffizienz und Lebensstile: Ansätze für eine mileuorientierte Nachhaltigkeitskommunikation*, BWV, Berlin, 2005.
- Kuckartz U., *Umweltbewusstsein und Umweltverhalten*, Heidelberg, Springer, Verlag, Berlin, New York, 1998.

- Kuckartz U., *Umweltbewusstsein in Deutschland 2000. Ergebnisse einer Repräsentativen Bevölkerungsumfrage*, Umweltministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit, Berlin, 2000.
- Kuckartz U., Schack K., *Umweltkommunikation gestalten. Eine Studie zu Akteuren, Rahmenbedingungen und Einflussfaktoren des Informationsgeschehens*, Leske und Budrich, Opladen, 2002.
- Loukopoulos P. et al., «Public attitudes towards policy measures for reducing private car use: evidence from a study in Sweden», *Environmental Science and Policy* 8, 2005, σελ. 57-66.
- Lüdtke H., *Expressive Ungleichheit: Zur Soziologie der Lebensstile*, VsVerlag, Opladen, 2001.
- Lüdtke H., «Kulturelle und soziale Dimensionen des modernen Lebensstils», στο: Vetter H.R. (ed.), *Muster moderner Lebensführung*, Weinheim, Juventa Verlag, München, 1991, σελ. 131-151.
- Lüdtke H., «Lebensstile: Formen der Wechselwirkung zwischen Konsum und Sozialstruktur», στο: Eisendle R., Micklauth E., (eds), *Produktkulturen: Dynamik und Bedeutungswandel des Konsums*, Campus Verlag, Frankfurt (Main), New York, 1992, σελ. 135-155.
- Lüdtke H., *Zeitverwendung und Lebensstile. Empirische Analysen zu Freizeitverhalten, expressiver Ungleichheit und Lebensqualität in Westdeutschland*, LIT, Marburg, 1996.
- Luhmann N., *Ökologische Kommunikation. Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1986.
- Luhmann N., *Soziologie des Risikos*, de Gruyter, Berlin, 1991.
- Maloney M.P., Ward M., «Ecology: Let's hear from the people», *American Psychologist* 28, (7), 1973, σελ. 583-586.
- Meadows D., Meadows D.L., Randers F., *Die neuen Grenzen des Wachstums*, Dva, München, 1994.
- Michailow M., «Lebensstil und soziale Klassifizierung. Zur Operationsweise einer Praxis sozialer Unterscheidung», στο: Dangschat J., Blasius J. (eds), *Lebensstile in den Städten. Konzepte und Methoden*, Leske und Budrich, Opladen, 1994, σελ. 27-64.
- Mohr H., «Verfügungswissen und Orientierungswissen. Wie frei sind wir bei unseren Handlungsmaßstäben?», στο: Elster H.J. (ed.), *Humanökologie als Aufgabe für Natur- und Geisteswissenschaften*, Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1989, σελ. 21-33.
- Olson M., *The logic of collective action. Public goods and the theory of groups*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1965.
- Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Ερευνητική ομάδα), *Περιβάλλον και αναβάθμιση της ποιότητας ζωής. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις του Περιβάλλοντος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Poortinga et al., «Values, Environmental Concern and Behavior», *Environment and Behavior* 36 (1), 2004, σελ. 70-93.

- Prose F., Wortmann K., *Energiesparen: Verbraucheranalyse und Marktsegmentierung der Kieler Haushalte*, Band I: *Die sieben Kieler Haushaltstypen - Werte, Lebensstile und Konsumverhaltensweisen*, Stadtwerke, Kiel, 1991α.
- Prose F., Wortmann K., *Energiesparen: Verbraucheranalyse und Marktsegmentierung der Kieler Haushalte*, Band II: *Für ein Enrgiesparmarketing bedeutsame Unterschiede der sieben Kieler Haushaltstypen - Werte, Lebensstile und Konsumverhaltensweisen*. Stadtwerke, Kiel, 1991β.
- Reusswig F., «Lebensstile und Naturorientierungen. Gesellschaftliche Naturbilder und Einstellungen zum Naturschutz», στο: Rink D. (ed.), *Lebensstile und Nachhaltigkeit. Konzepte, Befunde und Potentiale*, Leske und Budrich, Opladen, 2002, σελ. 156-180.
- Richter R., «Umweltbewusstsein als Lebensstil. Technokraten, Materialisten und Alternative», *Umwelterziehung* 4, 1990, σελ. 12-14.
- Rink D. (ed.), *Lebensstile und Nachhaltigkeit. Konzepte, Befunde und Potentiale*, Leske und Budrich, Opladen, 2002α.
- Rink, D., «Lebensweise, Lebensstile und Lebensführung. Soziologische Konzepte zur Untersuchung von nachhaltigem Leben», στο: Rink, D. (ed), *Lebensstile und Nachhaltigkeit. Konzepte, Befunde und Potentiale*, Opladen, Leske und Budrich, 2002β, σελ. 27-52.
- Rosenbaum W., «Verändert die Ökologie die Muster der sozialen Beziehungen?», στο: Sahner H., Schwendtner S. (eds), *27. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Soziologie II. Gesellschaften in Umbruch. Sektionen und Arbeitsgruppen*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1995.
- Rost J., «Das Verhältnis von Wissen und Handeln aus kognitivtheoretischer Sicht», στο: Häußler P. (ed.), *Physikunterricht und Menschenbildung*, Institut für die Pädagogik der Naturwissenschaften, Kiel, 1992, σελ. 323-338.
- Schack K., *Umweltkommunikation als Theorielandschaft: Eine qualitative Studie über Grundorientierungen, Differenzen und Theoriebezüge der Umweltkommunikation*, Philipps-Universität Marburg, Dissertation, Marburg, 2003.
- Schleicher K. (ed.), *Umweltbewusstsein und Umweltbildung in der Europäischen Union. Zur nachhaltigen Zukunftssicherung*, Krämer, Hamburg, 1996.
- Schubert K., *Ökologische Lebensstile. Versuch einer allgemeinen Typologie*, Peter Lang, Frankfurt, 2000.
- Schwartz S.H., «Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries», *Advances in Experimental Social Psychology* 25, 1992, σελ. 1-65.
- Special Eurobarometer 217, *The attitudes of European citizens towards environment*, April 2005 (διαθέσιμο σε ηλεκτρονική μορφή στο:

- http://europa.eu.int, comm, environment, barometer, report_ebenv_2005_04_22_en.pdf
- Stern P.C., Dietz T., Black J.S., «Support for environmental protection: The role of moral norms», *Population and Environment* 8 (3), 1986, σελ. 204-222.
- Stern P.C., Dietz T., Kalof L., «Value orientations, gender and environmental concern», *Environment and Behavior* 25, 1993, σελ. 322-348.
- Stern P.C., Dietz T., «The value basis of environmental concern», *Journal of the Social Issues* 50 (3), 1994, σελ. 65-84.
- Stern P.C., Dietz T., Guagnano G., «The New Ecological Paradigm in socialpsychological context», *Environment and Behavior* 27 (6), 1995, σελ. 726-743.
- Stiess I., Götz K., «Nachhaltigere Lebensstile durch zielgruppenbezogenes Marketing?», στο: Rink D. (ed.), *Lebensstile und Nachhaltigkeit. Konzepte, Befunde und Potentiale*, Leske und Budrich, Opladen, 2002, σελ. 247-263.
- Thøgersen J., «A cognitive dissonance interpretation of consistencies and inconsistencies in environmentally responsible behavior», *Journal of Environmental Psychology* 24, 2004, σελ. 93-103.
- Thompson S., Barton M., «Ecocentric and anthropocentric attitudes toward the environment», *Journal of Environmental Psychology* 14, 1994, σελ. 149-157.
- Τσαμπούκου-Σκαναβή Κ., *Περιβάλλον και επικοινωνία: Δικαίωμα στην επιλογή*, εκδ. Καλειδοσκόπιο, Αθήνα, 2004.
- Veblen T., *The Theory of the Leisure Class*, Modern Library, New York, 1934.
- Weber M., *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Bd. 1, J.B.C. Mohr, Tübingen, 1972.
- Weber M., *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Bd. 3, J.B.C. Mohr, Tübingen, 1976.
- Weber M., *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Bd. 2, J.B.C. Mohr, Tübingen, 1978.
- Yearley S., *Cultures of Environmentalism. Empirical Studies in Environmental Society*, Palgrave MacMillan, New York, 2005.
- Zwick M., «Umweltgefährdung, Umweltwahrnehmung, Umweltverhalten - Was erklären Wertorientierungen?», στο: Rink D. (ed.), *Lebensstile und Nachhaltigkeit. Konzepte, Befunde und Potentiale*, Leske und Budrich, Opladen, 2002, σελ. 95-116.

